T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNDA DİNİ YAŞAM

(YÜKSEK LİSANS)

ONUR HANGÜL

BURSA - 2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNDA DİNİ YAŞAM

(YÜKSEK LİSANS)

ONUR HANGÜL

Danışman:
Doç. Dr. Saadet MAYDAER

BURSA – 2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701822018 numaralı **ONUR HANGÜL**'ün hazırladığı **"Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam"** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 17/06/2022 günü 12:10-13:10 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve
Sınav Komisyonu Başkanı)
Doç. Dr. Saadet Maydaer
Bursa Uludağ Üniversitesi

17/06/2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701822018 numaralı **ONUR HANGÜL**'ün hazırladığı **"Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam"** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 17/06/2022 günü 12:10-13:10 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye
Dr. Öğrt. Üyesi İlhami Oruçoğlu
Bursa Uludağ Üniversitesi

17/06/2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701822018 numaralı **ONUR HANGÜL**'ün hazırladığı **"Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam"** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 17/06/2022 günü 12:10-13:10 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye
Doç. Dr. Yunus Akyürek
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

17/06/2022

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "**Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam**" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

06/06/2022

Adı Soyadı:	**Onur HANGÜL**
Öğrenci No:	**701822018**
Anabilim Dalı:	**İslam Sanatları ve Tarihi**
Programı:	**İslam Tarihi**
Tezin Türü:	**Yüksek Lisans**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 06/06/2022

Tez Başlığı / Konusu: "**Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam"**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 130 sayfalık kısmına ilişkin, 06/06/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 14'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

06.06.2022

Adı Soyadı:	Onur Hangül
Öğrenci No:	701822018
Anabilim Dalı:	İslam Sanatları ve Tarihi
Programı:	İslam Tarihi Yüksek Lisans
Statüsü:	☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman

Doç. Dr. Saadet MAYDAER

*** Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.**

ÖZET

Yazar adı soyadı	**Onur HANGÜL**
Üniversite	**Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitü	**Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim dalı	**İslam Tarihi ve Sanatları**
Bilim dalı	**İslam Tarihi**
Tezin niteliği	**Yüksek Lisans**
Mezuniyet tarihi	**……/……/20….**
Tez danışmanı	**Doç. Dr. Saadet MAYDAER**

FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNE GÖRE
19. YÜZYILDA OSMANLI TOPLUMUNDA DİNİ YAŞAM

19. yüzyılda yazılan Fransız seyahatnamelerinden yola çıkarak Osmanlı toplumundaki dini yaşantıyı ele alan bu çalışmada sadece Türkler ve Müslümanların değil gayrimüslim olan azınlıkların da dini hayat ve yaşantısı anlatılmaktadır. Farklı meslek gruplarından olup farklı gayelerle Osmanlı topraklarına gelen Fransız seyyahların, Osmanlı toplumundaki dini ve etnik çeşitliliğinin günlük yaşantıya nasıl yansıdığı ele alınmaktadır. Fransız seyyahların genellikle tarih ve kültür merkezi olması nedeniyle İstanbul eksenli bir Osmanlı imajı sundukları da bilinmelidir. Türkleri belli konularda takdir etmiş olsalar da genellikle olumsuz bir tasavvura sahip oldukları görülmektedir. Oryantalist yaklaşımların fazlasıyla bulunduğu bu seyahatnamelerde, Fransız seyyahların düşünce ve gözlemleri, Doğu insanının gizemli yaşantısı incelenmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde seyahatnamelerin kaynak değeri ve seyyahların Osmanlı toplumu ile dinlere karşı olan bakış açıları aktarılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Fransız seyahatnamelerine göre 19. yüzyıl özelinde Müslümanların sosyal ve dini yaşantıları incelenmiştir. Burada Müslümanların aile yapısı, dini kurumları, din adamları ve dini yaşantıları aktarılmıştır. Seyyahların bilhassa Ayasofya, dervişler ve mezarlıklar hakkında geniş çaplı detaylar verdikleri görülmektedir. Üçüncü bölümde ise aynı yüzyılda gayrimüslimlerin, bilhassa Hristiyanların Osmanlı coğrafyasındaki dini yaşantıları irdelenmiştir. Buna göre Hristiyanların dinlerini rahat bir ortam içerisinde yaşadıkları seyyahların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Yahudiler hakkında ise genellikle olumsuz yorum ve değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Seyyah, Seyahatnameler, Osmanlı Toplumu, Fransız, Dini Yaşam.

ABSTRACT

Name & Surname	**Onur HANGÜL**
University	**Bursa Uludağ University**
Institute	**Institute of Social Science**
Field	**Islamic History and Arts**
Branch	**Islamic History**
Degree Awarded	**Master**
Degree Date	**……/……/20….**
Supervisor/s	**Doç. Dr. Saadet MAYDAER**

RELIGIOUS LIFE IN OTTOMAN SOCIETY ACCORDING TO 19TH CENTURY FRENCH TRAVELBOOKS

In this study, which examines the religious life in the Ottoman society based on the French travel books written in the 19th century, the religious life and life of not only Turks and Muslims but also non-Muslim minorities are discussed. It was examined that the religious and ethnic differences of the French travelers, who came from professions and came to the Ottoman lands for different purposes, were reflected in daily life. It should also be known that French travelers generally presented an Ottoman image based on Istanbul, as it was the center of history and culture. Although they appreciate the Turks on certain issues, it is often seen that they have a negative vision. In these travel books, where orientalist approaches were abundant, the thoughts and observations of French travelers, the mysterious life of the eastern people were examined.

The study consists of three parts. In the first part, the source value of the travelogues and the perspectives of the travelers against the Ottoman society and religions that were tried to be conveyed. The second part of the study, according to the examinations of the French travel books, consists of the social and religious lives of the Muslims in the 19th century. Here, family structures, religious institutions, clergy and the religious lives of Muslims are conveyed. It is seen that travelers gave extensive and special details regarding Hagia Sophia, the dervishes and the cemeteries. The third chapter consists of the religious lives of non-Muslims in the Ottoman geography that were examined during the same century. It was widely excepted by the travelers that the Christians living there were able to practice their religion in a comfortable environment. It was also noted that there were generally negative evaluations made about the Jews.

Keywords: Traveler, Travel books, Ottoman Society, French, Religious Life.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI i
YEMİN METNİ ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER vi
ÖN SÖZ ix
KISALTMALAR x
GİRİŞ 1

1. SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELER

1.1. Seyyahlar 6
1.1.1. Batılı Seyyahların Osmanlı Devleti'ne ve Dine Genel Bakış Açıları 7
1.2. Seyahatnameler 12
1.2.1. Genel Özellikleri 13
1.2.2. Çeşitleri 14
1.2.3. Seyahatnamelerin Kaynak Değeri 17

2. 19. YÜZYIL FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMUNDAKİ MÜSLÜMANLARIN SOSYAL VE DİNİ YAŞANTISI

2.1. Müslümanların Aile Yapısı 20
2.1.1. Evlenme 21
2.1.1.1. Düğün 22
2.1.1.2. Farklı Din Mensuplarının Evlenmesi 23
2.1.2. Boşanma 25
2.1.3. Aile Terbiyesi ve Hayvan Sevgisi 26
2.1.4. Kadınlar 27

2.2. Müslümanların Dini Kurumları 31
2.2.1. Camiler 31
2.2.1.1. Ayasofya 33
2.2.1.2. Diğer Camiler 37
2.2.2. Tekkeler 40
2.2.2.1. Üsküdar Rıfaî Asitanesi 42
2.2.2.2. Galata Mevlevîhanesi 45
2.2.3. Vakıflar 51
2.3. Müslüman Din Adamları 55
2.3.1. Şeyhülislam 55
2.3.2. Ulema ve İmamlar 57
2.3.3. Dervişler 58
2.4. Türklerin Dini Yaşantısı 60
2.4.1. İbadetler 63
2.4.1.1. Namaz 63
2.4.1.2. Ramazan Ayı ve Oruç 65
2.4.1.3. Hac 67
2.4.1.4. Dini ve Batıl İnançlar 70
2.4.2. Dini Bayramlar 73
2.4.3. Cenaze Merasimleri 75
2.4.4. Mezarlıklar 77

3. 19. YÜZYIL FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMUNDAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ YAŞANTISI

3.1. Hristiyanlarda Dini Yaşantı 81
3.1.1. Rumlarda Dini Yaşantı 83
3.1.1.1. Kiliseler 85
3.1.1.2. Din Adamları 87
3.1.1.3. İbadetler 88
3.1.1.4. Cenaze Merasimleri 89

3.1.1.5. Mezarlıklar 90
3.1.1.6. Batıl İnançlar 91
3.1.1.7. Misyonerlik Faaliyetleri 92
3.1.2. Ermenilerde Dini Yaşantı 94
3.1.2.1. Ermeni Kilisesi 94
3.1.2.2. Din Adamları 96
3.1.2.3. İbadetler 96
3.1.3. Diğer Hristiyan Topluluklarında Dini Yaşantı 96
3.2. Yahudilerde Dini Yaşantı 98
3.2.1. Sinagoglar 100
3.2.2. Mezarlıklar 101

SONUÇ 102
KAYNAKÇA 104
EKLER 115
EK 1: Maxime Du Camp, 1860li yıllarda "Nadar" tarafından çekilmiş bir fotoğraf 116
EK 2: Théophile Gautier, 1864 yılında "Rajon" tarafından yapılmış bir gravür çalışması 116
EK 3: Maxime Du Camp'ın "*Souvenirs et Paysages D'Orient*" isimli eserinin kapak sayfası 117
EK 4: Théophile Gautier'in "*Constantinople*" isimli eserinin kapak sayfası ... 118
EK 5: Henri Mathieu'ün *"La Turquie et Ses Différents Peuples*" isimli eserinin kapak sayfası 119

ÖN SÖZ

Batılı seyyahlar, Batı toplumundaki Türk imgesini oluşturan en önemli mimarların başında gelmektedir. 19. yüzyıl, Osmanlı topraklarında sosyal, dini, kültürel ve siyasi açıdan önemli değişikliklerin olduğu bir dönemdir. Geçmiş dönemlere nazaran bu yüzyılda teknik gelişmeler ve Osmanlı Devleti'nin yönünü Batı'ya çevirmesiyle birlikte Osmanlı coğrafyası, Avrupalı ve bilhassa Fransız seyyahların merak noktası haline gelmiştir. Gezginler seyahatnamelerinde, gittikleri şehirlerin insani ve mimari özelliklerini kaydetmişlerdir.

"Fransız Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Dini Yaşam" konulu çalışmada, farklı bir medeniyeti temsil eden Fransız seyyahların bakış açısıyla Osmanlı coğrafyasının iki önemli unsuru olan Müslüman ve gayrimüslim toplumların dini kurumları ve yaşantıları aktarılmıştır.

Bu alanda araştırma yapmak istememizin nedeni Fransız toplumunun dine ve özellikle İslam'a karşı sahip olduğu düşüncelerin nedenlerini derinlemesine irdelemektir. Bununla beraber Fransa'da doğmuş ve üniversiteye kadar öğretimimizi orada tamamlamış olmamız çalışmamızda bize kolaylık sağlayan önemli bir etken olmuştur.

Çalışmamda fikirleri ile yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Saadet MAYDAER'e, kıymetli aileme ve desteğini esirgemeyen sevgili eşim Gülsüm Senâ HANGÜL'e teşekkürü borç bilirim.

Onur HANGÜL

Bursa 2022

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
sav	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve Benzeri
ICSS	: International Congress of Social Science
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
v.	: Vefat Tarihi

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren seyahat etmek, bilinmedik diyarlara gitmek, farklı olanı görmek insanın fıtratında var olan bir duygu olmuştur. Öteki olanı bilmek, ona ulaşabilmek, onu aktarabilmek, insanın merak hissini besleyen paha biçilmez bir husus olarak karşımıza çıkmıştır. Gezi ve seyahatlerin gayesi her zaman farklılık göstermiştir. Kimi seyyah ticaret, kimi siyaset, kimi dini yaymak adına, kimi sadece keşfetmek veya daha farklı nedenlerden dolayı doğup büyüdüğü topraklardan başka diyarlara gitme tercihinde bulunmuştur.

Kaynaklarda Türkler ve Fransızların tarih sahnesinde karşılaştıkları ilk zamanların Haçlı seferleri olduğu dile getirilmektedir. Fransızların Avrupa'da büyük etkisinin olduğu bu dönemlerde Türkler Anadolu'yu yeni sahiplenmeye çalışıyordu. Bu karşılaşmalar savaşın ön planda olduğu, iletişimin kılıçlarla yapıldığı bir dönemi barındırıyordu. Türklerin kurdukları Osmanlı Devleti henüz Avrupa'da büyük yankı uyandırmadan evvel, Fransızlar Türkleri barbar olarak niteliyordu. 1453'e gelindiğinde Fatih Sultan Mehmed'in önderliğinde İstanbul fethedildiği zaman Türkler, artık korkulması gereken bir düşman haline gelmiş ve Avrupa devletlerinin dikkatini çekmiştir. Avrupa'nın karanlık çağ olarak nitelendirdiği bu dönemlerde Türkler, Bizans İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden ayrılmasını sağlamış, gözünü Roma'ya doğru çevirmiştir. Ayasofya'nın camiye dönüştürülüp İstanbul'un İslam şehri haline gelmesini Hristiyanlar hazmedememiş, Türkleri baş düşman ilan etmişlerdir. Türklerin namı yayılmış, Fransa'da, *fort comme un turc*, Türk gibi güçlü, sözleri duyulmaya başlanmıştı.

Osmanlı topraklarının ticaret güzergahlarının kritik bir noktasında yer alması, Hristiyan ve Yahudiler için de kutsal sayılan Kudüs yolunun üstünde bulunması insanları Anadolu'dan geçmeye mecbur kılmış ve bu sebepten dolayı Türkler hakkında eserler yazılmış, Avrupa'daki halklara malumatlar verilmiştir. Fransa ile Osmanlı'nın ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman döneminde düzelmeye başlamış, Türkler ve Fransızlar ittifak kurmuş ve bu yakınlık iki asra yakın devam etmiştir. O dönemlerde iki devlet birbirlerine elçiler göndermiş, yakın temasta bulunmaya çalışmışlardır.

Siyasi sorunlar ve taktiksel adımlarla devam eden Osmanlı-Papalık ilişkilerinin önemli aşaması Fransa'nın Osmanlı Devleti'yle yaptığı anlaşmalar sonucunda gerçekleşmiştir. Osmanlı, 1535 yılında Alman İmparatoru Şarlken'e karşı Fransa'ya ticari

imtiyazları içeren bir ahitname vermiştir. 1740 yılına kadar belirli dönemlerde yenilenen ve bu tarihten sonra da devamlılık kazanan kapitülasyonların sonucunda Fransızlar, Osmanlı Devleti'nde büyük bir dini serbestlik elde etmişlerdir.[1]

Fransa'nın Aydınlanma Çağı'nın kıvılcımlarını yakması, teknik gelişmeler açısından devrimler gerçekleştirmesi, edebiyat, sanat ve felsefe alanlarında üst seviyelere ulaşması bu devleti Avrupa'nın parlayan yıldızı haline getirmiş ve diğer ülkelere kibirli tavırlarla yaklaşmışlardır. Fransız seyyahlar 17. yüzyılda ve devamında Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle beraber Türkleri teknolojik gelişmelere ayak uyduramayan, dinlerini ön planda tutan, yobaz ve cahil bir millet olarak tanımlamışlardır. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde sömürgeleştirdikleri topraklarla güçlerini pekiştiren Avrupalılar, gözlerini eski Hristiyan toprakları olan Anadolu'ya dikmişlerdi. 19. yüzyılda hasta adam olarak tasvir edilen Osmanlı, Avrupa'nın temellerini oluşturduğu milliyetçilik akımıyla beraber parçalanmış ve ciddi toprak kaybına uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda yürürlüğe koyduğu reformlar ülke içerisinde bir eşitlik getirmiş, Müslüman ve gayrimüslimler benzer haklara sahip olmuşlardır. Islahat Fermanları Osmanlı'nın Batılılaşma yolunda attığı ciddi adımlar olarak görülmektedir. Osmanlı ve Türk adını duyunca endişe duyan Avrupalılar, atılan adımlarla beraber Osmanlı'ya güçlük çekmeden gelmiş ve büyük ölçüde diledikleri gibi hareket edebilmişlerdir. Özellikle 19. yüzyılda bu rahatlık sayesinde Avrupa ve bilhassa Fransa'dan seyyahlar Osmanlı'ya akın etmiş, gizemli imparatorluk hakkında bilgilenmek istemişlerdir. Geçmiş asırlarda saraylara ve camilere girmeleri çok zor olan gayrimüslimler artık kolay bir şekilde bu mekanlara girebilmişlerdir.

Fransız seyyahlar kendi coğrafyalarında olmayan, Batı ile Doğu'nun etkileşiminden meydana gelen Osmanlı medeniyetini daha yakından tanımak adına seyahatler gerçekleştirmiş, gözlem ve tespitlerini kaydetmiştir. Özellikle kadınlar ilgi alanı olmuş, baş ve yüzlerinin örtülmüş olması meraklarını uyandırmıştır. Rengarenk ferace ve peçeler Doğu toplumlarının kültürel ve sanatsal zenginliğini onlara sunmuştur. Bununla beraber tekke ve camiler de ilgilerini çekmiş, kendi toplumlarında olmayanı bilmek ve aktarmak istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin farklı etnik ve dini gruplara ev

[1] Ahmet Türkan, "Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Osmanlı Papalık İlişkileri", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (12-13 Aralık 2013),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 3/15-16.

sahipliği yapıyor oluşu, onu çok kültürlü ve eşsiz kılmış; her dinin mabedinin, her renk ve dilde insanın yaşadığı kozmopolit bir coğrafya olmasını sağlamıştır.

Öteki olanı bilmek her zaman merak konusu olmuştur. Farklı mesleklere sahip Fransız seyyahlar da Osmanlı'yı ve Türkleri, onların gelenek ve göreneklerini, örf ve adetlerini, dine olan bakış açılarını, kendi dinlerinden olan insanlara karşı olan tutumları daha yakından öğrenebilmek adına gelmişler ve düşüncelerini eserlerine aktarmışlardır.

Çalışmada ele alınan ve eserleri taranan seyyahlar farklı meslek gruplarından seçilmiştir. Bunun nedeni Osmanlı toplumsal yaşamını farklı bakış açılarından görebilmeyi sağlamaktır. 19. yüzyılın ortalarında Fransızca olarak yazılmış bu eserlerin ilk baskılarından yararlanılmıştır. Araştırmaya kaynaklık eden seyahatnameler Maxime Du Camp, Théophile Gautier ve Henri Mathieu'un eserlerinden müteşekkildir.

Bu seyyahlardan Maxime Du Camp 1822'te Paris'te doğup, 1894'te Almanya sınırında bulunan Baden-Baden şehrinde ölmüştür. Yazar olmanın yanında, fotoğrafçı, arkeolog, gazeteci, edebiyat ve sanat eleştirmeni olarak da faaliyetlerde bulunmuştur. 1848 yılında yazdığı "*Souvenirs et paysages d'Orient*", (Doğu'dan hatıra ve manzaralar) isimli eserinde İstanbul ve İzmir'de yapmış olduğu geziyi kaleme almış ve Osmanlı'da yaşayan toplum ve kültürle ilgili izlenim ve anekdotlarını paylaşmıştır. Fransız Eğitim Bakanlığı tarafından resmi olarak görevlendirilen Du Camp[2], eserinde İzmir'in farklı etnik ve dini gruplardan oluştuğunu, Rumların önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. İstanbul'a vardıktan sonra mezarlıklardan, Türklerin sahip oldukları dini inançlardan, gerçekleştirdikleri cenaze törenlerinden bahseden Du Camp, kendi perspektifine göre Müslümanların batıl inançlarına da yer vermiştir. Farklı tekkelere girip oradaki seremonileri inceleyen seyyah, kendi medeniyetinde hiç karşılaşmadığı gelenek ve ayinlere burada şahit olmuştur. İstanbul'u, burada yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudileri, onların sahip olduğu dini seremonileri ve ibadet mekânlarını eserinde ele alan gezgin, genel anlamda ön yargılı ve üstten bakan bir tavırla Türkleri değerlendirmiştir. Genel kanaati Türklerin medenileşmede geri kaldıkları ve Hristiyanlara karşı düşman oldukları yönündedir.

[2] Battal Oğuz, "Gustave Flaubert'in İstanbul Destinasyonu", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (Ocak 2011), 50.

Çalışmamıza kaynaklık eden diğer bir seyyah olan Théophile Gautier 1811'de Fransa'nın Tarbes şehrinde dünyaya gelmiştir. 1872'te Paris'te vefat eden yazar aynı zamanda şair ve sanat eleştirmenidir. 1853 yılında yazmış olduğu *Constantinople* adlı eserinde İstanbul'a gerçekleştirdiği seyahati anlatan Gautier, şehrin en güzel ve en kötü yönlerini, insanların sosyal ve dini yaşantılarını aktarmaya çalışmıştır. Ramazan ayında Müslüman ve gayrimüslimlerin neler yaptıklarını, Osmanlı Devleti'nin nasıl idare edildiğini, mezarlıkların şehrin önemli bir gerçeği oluşunu şairane bir üslupta ifade etmiştir. Çarşılar ve dükkanların ne kadar zengin ürünlerden oluştuğunu, dervişlerin Türkler için neler ifade ettiğini, kadınların Osmanlı toplumundaki yerini, dini bayramların nasıl bir ortamda kutlandığını, Ayasofya ile diğer camilerin önemini ve eşsiz İstanbul manzaralarını okurlarına aktarmaya çalışmıştır. Genel düşüncesi İstanbul'un dünyanın en güzel şehirlerinden olduğu, ancak Osmanlı'nın doğru yönetilmediği ve Türklerin Avrupa'nın teknik anlamda çok gerisinde olduğudur. Türklerin misafirperver olduğunu ve hayvanlara karşı ne kadar iyi davrandıklarını da belirterek iyi yönlerini söylemekten de geri kalmamıştır.

Seyahatnamesini ele aldığımız son yazar olan Henri Mathieu subay olup, Osmanlı Devleti'ndeki farklı halkları değerlendirmesi için Fransız hükümeti tarafından görevlendirilmiştir. Seyyah, 1857 yılında kaleme aldığı "*La Turquie et ses différents peuples*" adlı (Türkiye ve Farklı Halkları)" şeklinde tercüme edilebilecek eserinde Osmanlı topraklarındaki Türkleri, Rumları, Arnavutları, Bulgarları, Ermenileri, Kürtleri, Yahudileri ve Romanları değerlendirmiştir. Mathieu bu milletlerin Türklerle olan irtibatları, gelenekleri, dini ritüelleri ve din adamları, kılık kıyafetleri ve sahip oldukları haklarla ilgili izlenimlerini paylaşmıştır. Seyyah bunların haricinde Kur'ân'dan, camilerden, kölelikten, ulema sınıfından, dervişlerden, Osmanlı sultanlarından, hükümet ve adaletin nasıl uygulandığından, vakıfların nasıl idare edildiğinden, ticaret ve sanayiden, bilim ve sanattan, ordu ve donanmadan, reformların nasıl gerçekleştiğinden de eserinde bahsetmektedir.

Bununla beraber Türk ırkının dünyanın ana ırklarından olduğunu ve kökeninin Orta Asya'dan değil, *Kalde* diye bilinen Kuzey Mezopotamya'ya dayanmakta olduğunu ve Türklerin bu topraklarda dünyanın en eski medeniyetlerini kurduğunu aktarmıştır.[3]

Yazarların iddialarına cevap verme çabasında olunmadığı için çalışmamızda deskriptif yani tasviri yöntemin kullanıldığını söylemekte fayda olacaktır.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. Bölümler sırasıyla; "Seyahatnameler ve Seyyahlar", "19. Yüzyılda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumundaki Müslümanların Sosyal ve Dini Yaşantısı" ile "19. Yüzyılda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumundaki Gayrimüslimlerin Dini Yaşantısı" kısımlarından müteşekkildir.

Araştırmanın ilk bölümünde seyyahlar ve seyahatnameler tanıtılarak dine ve bilhassa Osmanlı Devleti'ne karşı bakış açıları ortaya konacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ele alınan Fransız seyyahların 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslümanları ve özellikle Türklerin sosyal ve dini yaşantılarını nasıl gördükleri aktarılmaya çalışılacaktır. Bununla beraber Müslümanların aile yapısı, dini kurumları ve din adamları ekseninde edinilen bilgiler ifade edilecektir.

Üçüncü bölümde ise bahsedilen yüzyılda, seyyahların Osmanlı topraklarında varlığını sürdüren gayrimüslimlerin dini yaşantıları, dini ritüelleri ve benzeri hususlarda eserlerde var olan bilgiler sunulacaktır.

Sonuç kısmında ise çalışmamızda elde edilen birikimler neticesinde kısa ve öz bilgi verilecektir.

[3] Fatma Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hâmi Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 25.

1. SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELER

1.1. Seyyahlar

Sözlükte "Seyyah" kelimesi "yeryüzünde gezen" anlamına gelen Arapça "سيّاح" kelimesinden Türkçe'ye geçmiştir.

Anlam olarak ise "Seyyah" kelimesi, araştırmaktan ve keşfetmekten hoşlanan, farklı yerleri gezip gören insanlar için kullanılır.[4] Bu kelime aynı zamanda çok seyahat eden, uzak ülkelere giden insanları da ifade etmektedir. Seyyah kelimesi yerine "gezgin" ve daha çok Modern Çağ'da tercih edilen "turist" kelimeleri de alternatif olarak kullanılmaktadır.

Günümüzde kimi insanlar vardır ki yeryüzünü çok gezer fakat derine inmez. Bazıları ise gezip gördüğü yerlere gitmeden evvel imkânı el verdiğince araştırmalar yapar, gittiğinde gözlemler, o yerleri tüm derinliği ile tanımak ve tanıtmak ister. İşte bu ikili durumun misallerini geçmiş yüzyıllardaki seyyahlarda da açık bir şekilde görebilmekteyiz.[5]

Seyyahların az önce bahsedilen ikinci kısmı hem tarihsel hem de bilimsel açıdan oldukça önemlidir. Bilimsel açıdan bakılacak olunursa bu şekilde gezen seyyahlar, gözlemlerini eserlerinde yazıya dökmüştür. Gözlem ise bilimin en önemli kaynaklarından biridir. Dolayısıyla bütün gördüklerini ve belki de hissettiklerini yazan seyyahlar eserlerini bilimsel açıdan oldukça önemli bir kaynak haline getirmişlerdir.[6] Bizi asıl ilgilendiren tarihsel açıdan bakacak olursak; seyyahlar tarihi verileri eserlerinde genel itibariyle çok dikkatli bir şekilde not almışlardır. Seyyahlar büyük sorunlar yaşamadan toplumun arasına dahil olmuş, gerek sosyal gerekse siyasi bilgi birikimleri edinmiş ve bunlara eserlerinde genişçe yer ayırmışlardır. Bu sebeple tarihsel anlamda da seyyahların gözlemledikleri ve aktardıkları olaylar oldukça önem arz etmektedir.

[4] Türkçe Sözlük, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 1/546.
[5] Tuncer Baykara, "Bursa'dan Geçen Bazı Seyyahlara Dair", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. ed. Nahit Kayabaşı (Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Yayınları, 2003), II/264.
[6] Baykara, "Bursa'dan Geçen Bazı Seyyahlara Dair", II/264.

O dönemlerde bir seyahat boyunca yaşanabilecek tüm tehlike ve zorlukları göze alarak seyyahların yola koyulmasını sağlayan güdüler farklılık gösterebilmektedir. Kimisini bilinmeyene duyulan merak, kimisini macera isteği, kimisini keşif tutkusu kimisini de uzakta olana ulaşma hayali bu yolculuğa teşvik etmiştir. Medeniyetleri ayakta tutan ve üretken hale getiren en önemli duyguların başında "merak" duygusu olduğunu söyleyebiliriz. Zira merak duygusu kaybolduğunda yeni bilgileri öğrenme ihtiyacı hissedilmez, bilinenler tekrarlanır, toplum durağanlaşır ve yok olmaya mahkûm olur.[7]

İyi bir bilgi kaynağı olmakla beraber insan unsurunun bulunduğu her yerde olduğu gibi bu eserlerde de objektiflik ve görecelilik durumu ne yazık ki kaçınılmaz olmaktadır. Seyyahların gittikleri yerlere dair edindikleri ön bilgiler, o yerlerdeki toplumlara dair önyargıları ve besledikleri duygular bulunmaktadır. Bir seyyahın ne kadar göreceli veya ne kadar objektif yaklaştığını tespit etmek her ne kadar kolay olmasa da aynı dönemlerde dini, mezhebi veya ırkı itibariyle farklı kimlikteki seyyahlar tarafından yazılan eserleri karşılaştırarak bir fikir edinmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çalışmanın derinliklerine inmeden önce konumuz itibariyle seyyahların dine ve Osmanlı Devleti'ne olan bakış açılarını ele almamız gerektiği kanaatindeyiz.

1.1.1. Batılı Seyyahların Osmanlı Devleti'ne ve Dine Genel Bakış Açısı

Geçtiğimiz yüzyıllarda en merak edilen medeniyetlerin başında Osmanlı medeniyeti gelmektedir. "Şark meselesi" veya "Doğu" kavramı adı altında çok geniş bir külliyattan, 1821'den 1897'ye kadar sadece Fransızca yazılan 2142 eserin olduğu bilinmektedir.[8] Doğu'ya yapılan bu seyahatlerden dünyanın bu kısmının ne kadar merak edilen bir coğrafya olduğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl itibariyle yoğun bir şekilde seyahatlerini ve ilgilerini şarka çeviren Batılı seyyahlar vardıkları şehirlerin gerek doğası ve iklimi gerekse o şehirlerde yaşadıkları tarihi olayları, törenleri, anıtları, halkın günlük yaşantısını, giyim-kuşamlarını, kısacası kendi kültürlerine yabancı bir ortamda gördükleri

[7] İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu", *Türk Yurdu Dergisi* 310 (2013), 38-43.
[8] Halil İnalcık, *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 31.

tüm yenilikleri kaydetme gereği duymuşlardır.[9] Farklı dönemlerde kaleme alınan bu eserlerde genellikle Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel, iktisadi, dini ve etnolojik yapısını sunan bir görüntüyle karşılaşmak mümkündür.[10] Daha önce ifade edildiği üzere bu bilgileri aktarma hususunda sübjektiflik olabilmektedir, zira kaydettikleri dönem ve o dönemdeki algıları sebebiyle kendilerine yabancı olan bu unsurları bazen hayranlıkla, bazen kötüleyerek, bazen de anlamsız bularak kaydetmiş olabilirler. Çalışmada üzerinde durulması gereken ve eserleri okurken bize ışık tutacak husus ise Batılı seyyahların genel anlamda dine, dini inanışlara ve içerisinde bulundukları dönemde Osmanlı Devleti'ne nasıl baktıklarıdır. Bunu tespit etmek için araştırmayı ilgilendiren dönemlerdeki Avrupa'nın sosyal tarihine değinilmesi isabetli olacaktır.

"Orta Çağ" denilen 14. yüzyıl ve öncesinde Avrupa'da din yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Devlet ve din adeta birleşiktir.[11] Kaynağını dini öğretilerden alan, bütün soruları İncil ile açıklamaya çalışan, bilime karşı olan düşünce sistemi olan "skolastik düşünce" yaygındır ve genellikle Hristiyanlık olan din toplum için oldukça önemlidir. Din adamları bilimi din üzerine kurmaktadır.[12] O dönemin Avrupa halkları kıtadaki bu düzenden hoşnut değillerdi. Sefalet içinde yaşayan halk, Avrupa dışındaki yerleri cennet olarak görmektedir. Bu düşünce yapısı coğrafi keşiflerin daha hızlı bir şekilde ilerlemişini sağlamıştır.[13] O dönemde Osmanlı'ya doğru seyahatler henüz yoğun değildir. 1453'te İstanbul'un fethi ile Orta Çağ biter ve Avrupa, Osmanlı ile daha yakından tanışır.[14]

Fransızca "yeniden doğuş" anlamına gelen ve "Rönesans" dönemi olarak bilinen 15. ve 16. yüzyılda çağdaş Avrupa'nın temellerinin atıldığı söylenebilir.[15] Dini açıdan bakılacak olunursa; Haçlı seferleri ve coğrafi keşifler sonucu kilise ve din adamlarının inanç ve düşünce üzerindeki baskıları ortadan kalkınca halkın Katolik Kilisesi'ne

[9] Aynur Koçak, "Batılı Seyyahların Gözlemleriyle İstanbul'da Halk İnanışları", *Dünya Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri (6-7 Mayıs 2010),* ed. Erol Ülgen vd. (İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınevi, 2012), 1/425-426.
[10] Fatma Uygur, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 30-31.
[11] Celal Büyük, "Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık -Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış", *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/19 (2004), 136.
[12] Abdulkadir Abdurrahim, *Avrupa Rönesansının Diyalektiği* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 8.
[13] İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14 (2012), 103.
[14] Tolga Çakmak - Füsun İstanbullu Dinçer, "Seyyahlar Şehri İstanbul ve Tarihi Devinim İçerisinde Bir Kent Görüntüsü", *Journal Of Tourismology* 1/1 (2015), 49.
[15] Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahim, *Avrupa Rönesansının Diyalektiği,* 36-110.

bağlılığı sarsıldı. Skolastik görüş yerini yavaş yavaş akıl, bilim, gözlem ve deneye bıraktı. Ayrıca kağıt ve matbaanın yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla[16] birlikte yeni düşüncelerin her tarafa yayılması, okuma-yazma oranının, bilim ve kültürün artmasıyla birlikte insanlar daha kolay bir şekilde özgür düşüncelerini dile getirip yayabilmekteydi.[17] Bu da dokunulmaz olan Katolik Kilisesi'ni yavaş yavaş eleştirilebilir hale getirdi. İnsanlar dinden uzaklaşıp bilime yönelmeye başladı. Bu da reform hareketlerine zemin hazırladı.

Avrupa kendi dışındaki dünyayı ve özellikle İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı'yı vahşi, barbar ve kan emici olarak algılamaktadır.[18] Halk nezdinde ve literatürde genel olarak "Barbar Türk" düşüncesi hâkim olmakla beraber imparatorluğun en güçlü dönemi olması sebebiyle Osmanlı Devleti, Batı'da hem nefret hem de merak uyandırmaktadır.

Rönesans dönemi sonrası 16 ile 18. yüzyıllar arasında Avrupa için Reform Hareketleri dönemi yaşanmıştır. Rönesans'ın getirdiği özgür ve serbest düşüncenin yayılmasıyla birlikte din adamlarının tutumları ve kilise uygulamaları artık açıkça eleştirilmekteydi. Ayrıca bilimin gelişmesiyle beraber bilimsel gerçekliklerin, bilimi din ile açıklayan din adamlarının söylediklerinden farklı olduğu ortaya çıkmış, bu nedenle dine ve din adamlarına duyulan güven iyice azalmıştır.[19]

Bu devir Batılı seyyahların Osmanlı topraklarına yoğun bir şekilde gelmeye başladığı dönemlere tekabül etmektedir.[20] Bu çağa ait eserlerde genellikle "yenilmez büyük Türk" düşüncesi hâkimdir[21] ve Osmanlı hayranlıkla tanıtılmaktadır. Buna göre Osmanlı, Avrupa için pek çok yönden örnek alınacak bir imparatorluk olarak gösterilir.[22] 20. yüzyılın ortalarında yaşamış olan tarihçi İsmail Hami Danişmend (1899-1967)[23], Türk

[16] Abdurrahim, *Avrupa Rönesansının Diyalektiği*, 67.
[17] Yakup Kahraman, "Modern Bilim ve Din", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 12/2 (İstanbul), 2015, 151.
[18] Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", 103.
[19] Reform Hareketleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emrah Bozkurt, *Avrupa'da Aydınlanmacılık Hareketi'nin Ortaya Çıkışı* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bitirme Çalışması, 2018), 44-47.
[20] Koçak, "Batılı Seyyahların Gözlemleriyle İstanbul'da Halk İnanışları", 426.
[21] Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", 103.
[22] Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", 103.
[23] Hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Cevdet Küçük, "Danişmend, İsmail Hami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/465-467.

gelenekleri ve ahlakı üzerine yazdığı eserinde[24] bu dönemdeki Avrupalıların kaleme aldığı seyahatnameleri kaynak olarak göstermiştir.

Son olarak Avrupa'da, 18. yüzyıldan itibaren Aydınlanma ve Sanayileşme dönemine girilmiştir.[25] Artık her konuda akla öncelik tanıyan akılcı düşünce sistemi hâkimdir. Özellikle o dönemde Marksist-Leninist düşünce yaygındır.[26] Karl Marx'ın (1818-1883) kurumsallaştırdığı bu düşünce tarzı dinin aslında bir insan eseri olduğunu ve kapitalizm sisteminde yaşayan halkın kendisinde teselli bulduğu bir "afyon" olduğunu söyler.[27] Bu dönemin "aydın" toplumunda dine ve din adamlarına olan güven neredeyse yok olmuştur.

Avrupalıların Osmanlı'ya yaklaşımlarına bakmadan önce Avrupa'nın genel anlamda Doğu'ya olan yaklaşımına bakmak gerekmektedir.

Öncelikle bilinmelidir ki geçmiş dönemlerde yalnızca diplomat ve tüccarlar Doğu'ya doğru seyahat edebiliyorken, kıtalar arası yolculuk imkanlarının gelişip çoğalmasıyla birlikte 19. yüzyıl itibariyle maddi anlamda gücü yeten insanların çoğu Batılı asilzadeler tarafından organize edilen turlar vasıtasıyla Osmanlı topraklarına ulaşabilmekteydi. Bu hem seyyahların hem de seyahatnamelerin sayısını artıran unsurlardan biriydi.[28]

Diğer bilinmesi gereken önemli bir nokta ise 18. yüzyıl itibariyle Doğu bilimi ve Doğu merakı olarak nitelendirilen "oryantalizm" hareketi ortaya çıkmış ve geliştirilmiş olmasıdır. Oryantalizm'de "Doğu" ve "Batı" kelimelerinin coğrafi anlamlarının dışında kullanılan kelimeler olduğu söylenebilir.[29] Bu kelime başlangıçta Doğu insanlarının

---

[24] Eser için bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *Garb Menba'larına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı* (İstanbul: İstanbul Kitabevi Yayınları, 1982).
[25] Ekin Erdem, *Cevdet Paşa'ya göre Avrupa Tarihi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 68.
[26] Marksist-Leninist düşünce ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şaban Öz, "Marksist Tarih Felsefesine Giriş", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2008), 21-37.
[27] Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi,* çev. Kenan Somer (Ankara: Sol Yayınları, 1997), 191-192.
[28] Çakmak - İstanbullu Dinçer, "Seyyahlar Şehri İstanbul ve Tarihi Devinim İçerisinde Bir Kent Görüntüsü", 49.
[29] Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinde ''Doğu'' Ve ''Batı'' İmgeleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (2010), 5.

dinlerinin, dillerinin ve tarihlerinin araştırılması anlamında kullanılmıştır.[30] Zira Batı ülkesi olabilmek için coğrafi anlamda Batı konumunda olmak yetmemekte ve bazı niteliklere sahip olmak gerekmektedir. Genel itibariyle Batı ülkelerine olumlu, Doğu ülkelerine ise olumsuz nitelikler yüklenmiş ve ülkeler buna göre sınıflandırılmışlardır. Buna göre Doğu ve Batı birçok karşıtlıklar ve farklılıklar çerçevesinde değerlendirilmiş ve o dönemde önemli iletişim araçlarından biri olan seyahatnameler vasıtasıyla bunlarla ilgili birçok yargı geliştirilmiştir.[31] Bu yargıların tespiti ile Batılı seyyahların Osmanlı'ya bakış açıları ile ilgili genel bir çerçeve çizilebilir.

Bu yargılardan ilki Doğulu ile Batılıların farklı olması ile ilgilidir. Giyimleri, adetleri, yasaları tamamen farklıdır ve bu farklılığa dikkat çekilmekte, bu sayede Doğu ötekileştirilebilmektedir.[32] Bu farklılık bazen Doğu'yu kötüleyerek, bazen ise dolaylı yoldan, Batıyı yüceltip doğunun bundan çok uzak olduğunu dile getirerek öne sürülmektedir. Mesela Doğu "geri kalmış"[33] bir toplumdur ve "Batıyı taklit etmeye çabalamakta" fakat bunu bile "beceremememekte"dir.[34] Ayrıca bilinmelidir ki Batı, Doğu ile ilgili araştırma yaptıkça aslında Doğu bilgisinin ve medeniyetinin kendi Antik Çağ üretiminden doğduğuna inanma ve yayma eğilimindedir.[35] Bu inancını ise bu gibi söylemlerle pekiştirmektedir.

Doğu ile alakalı bir diğer yargı ise "esrarlı" ve "tehlikeli" olduğudur. Özellikle Osmanlı ile ilgili 18. ve 19. yüzyıllarda yazılan seyahatnamelerde devletin kanunlarının açıkça yazılı olmadığı, uygulanmadığı ve bu şekilde güven vermediği ileri sürülmektedir.[36] Bu noktada "barbar" ve "ilkel" bir Osmanlı imajı çizilmektedir.[37] Buna ek olarak çevre kirliliği açısından özellikle İstanbul sokakları "kirli" ve "pis" olarak da nitelendirilmektedir.[38]

---

[30] Semra Germaner – Zeynep İnankur, "19. yüzyılda Oryantalizm ve Türkiye", *Osmanlı Sarayı'nda Oryantalistler,* ed. Ömer Taşdelen – İlona Baytar (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2006), 9.
[31] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinde "Doğu" Ve "Batı" İmgeleri", 1.
[32] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 10.
[33] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 11.
[34] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 16.
[35] Nazlıgül Bulut, *19. yüzyıl Seyahat Yazımında Oryantalist Etkiler: Lady Hornby'nin İstanbul Mektupları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 14.
[36] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 12-13.
[37] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 11-12.
[38] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 13.

Doğu insanı ile alakalı yerleştirilen yargılara bakılacak olursa, rehavete kapılmış, rahatına düşkün, "tembel"[39], cana yakın görünen fakat aslında "kurnaz" (hatta bununla alakalı "şark kurnazlığı" diye bir tabir de ortaya atılmıştır) ve "her koyun kendi bacağından asılır" anlayışı olan "bencil" bir Osmanlı toplumu imajı çizilmektedir. [40]

Görüldüğü üzere hayranlıkla tasvir edilen Osmanlı İmparatorluğu düşüncesinden eser kalmamıştır ve Avrupa'da Doğu artık tembelliğin ve despotizmin kaynağı olarak görülmekte ve gösterilmektedir. Bu haliyle "sömürülmeyi hak eden", gelişimden uzak bir Doğu düşüncesinin mevcut olduğu söylenebilir.[41]

Diğer önemli ve gözden kaçmaması gereken bir husus ise o dönem Avrupa'sında yazı dili ve düşüncesi de romantik[42] ve etnosentrik[43] olarak nitelendirilir.[44] Etnosentrizm elbette negatif anlamda olmak zorunda değildir fakat genellikle ırkçı önyargılar, başkalarını ötekileştirme ve otoriter kişilik özellikleri ile ilişkilendirilmektedir.[45]

19. yüzyılda Doğu'ya gidenler, düşlerindeki manzarayı bulamazlar. Gerard De Nerval'ın deyişiyle "En Doğu'lu kahveler Paris'te bulunur." 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'ya gelen seyyahlar Pierre Loti ve Claude Farrere de aynı düşüncededirler.[46]

1.2. Seyahatnameler

"Seyahatname" kelimesi Arapça bir kelime olan "seyahat" ile Farsça bir kelime olan "name" birleşiminden oluşmaktadır. Bu kelimenin birçok tanımı vardır. Bu tanımlara geçmeden evvel "seyahat" kelimesini detaylı bir şekilde incelenmesi faydalı olacaktır.

---

[39] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 14.
[40] Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri", 15.
[41] Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", 103.
[42] Romantizm akımında birey, öznellik, akıl dişilik, düş gücü, kişisellik ön plana alınmıştır. Romantik sanatçılar, eserlerinde kişiliklerini gizlemezler, olaylarla ilgili görüşlerini açıkça ortaya koyarlar. Seçilen kahramanlar ya çok iyi ya da çok kötüdür ve romanlarda iyi-kötü çatışması vardır.
[43] Etnosentrizm ya da Etnik merkezcilik; bir aşirete, kabileye, boya ve benzeri etnik gruba bağlılık ile tarif edilen, bir kimsenin kendi kültürünü temel olarak alması ve diğer kültürleri kendi kültürü açısından değerlendirmesi ile tarif edilen duygudur.
[44] Koçak, "Batılı Seyyahların Gözlemleriyle İstanbul'da Halk İnanışları", 426.
[45] Wikipédia, "Ethnocentrisme" (Erişim 17 Ekim 2021).
[46] Yücel Bulut, "Oryantalizm,Seyyahlar ve Batı'nın Doğu Simgesi", *Din ve Hayat – TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 2 (Haziran 2009), 69.

Seyahat kelimesi seyh kökünden türetilen "yürüme, gitme, insanların arasını bozmak için ortalıkta dolaşma, kendini ibadete vererek yeryüzünde gezip dolaşma" anlamlarına gelmektedir. Seyh kelimesi "suyun yeryüzünde sürekli akması" anlamını taşımaktadır. "Name" kelimesi ise "not, mektup, risale" şeklinde anlamlandırılabilir. Dolayısı ile suyun yeryüzünde aktığı gibi gezip dolaşan ve yolculuk edenlere de "saih" veya "seyyah" denildiği gibi, bir seyyahın seyahati boyunca aldığı ve okuyucusu ile paylaştığı notların derlemesi olan eserlere de "seyahatname" adı verilmiştir. Söz konusu eserleri okuyan okuyucu, sanki seyyah ile birlikte yolculuğa çıkmış gibidir.[47]

Kelime kökünün diğer bir incelemesini ele alacak olursak; "seyahatname", Arapça "gezi" demek olan "seyahat" ve Farsça "mektup" anlamına gelen "name" kelimelerinin birleşmesinden oluşmakta ve "gezi mektubu" anlamına gelmektedir.[48]

Yapılan tanımlara bakacak olursak "seyahatname", herhangi bir gezgin veya gözlemcinin, ziyaret ettiği belli bir coğrafi alana ve tarihsel döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinler ve bu metinlerin derlendiği eserlerdir.[49] Farklı nedenlerle gerçekleştirilen gezi notları da denilebilecek olan bu seyahatnameler Arap edebiyatında "rihle", Fars edebiyatında da "sefernâme" olarak bilinmektedir.[50]

Bir diğer tanıma bakıldığında ise seyahatname, seyyahın gezi esnasında gördüğü yerlerin ilgi çeken, farklı olan taraflarını yalın ve samimi bir anlatımla yansıttığı yazılardır.[51]

Bu tanımlamalardan sonra seyahatnamelerin genel özelliklerinin incelenmesi isabetli olacaktır.

1.2.1. Genel Özellikleri

[47] Hava Baştuğ, *Sosyal Bilgilerde Seyahatnamelerin Yeri ve Seyyahların Gözüyle Nevşehir* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19-21.
[48] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/9.
[49] Eren Tozoğlu, *Batı Seyahatnamelerine Göre XX. Yüzyıl Başlarında (1900-1923) Osmanlı Toplumunda Aile Kültürü ve Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 1.
[50] Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", 37/9.
[51] Şerif Aktaş – Osman Gündüz, *Yazılı ve Sözlü Anlatım Kompozisyon Sanatı (*Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 182.

Seyahatname türü eserlerin genelleştirilebilecek ortak özellikleri vardır. Bu özelliklerin birkaç madde halinde sıralanması isabetli olacaktır.[52]

1. Seyahat gezgin (birinci tekil şahıs) tarafından anlatılır. Yani seyyah eseri hem anlatan hem de yazan baş kahramandır.
2. Her ne kadar seyyah bunu bazen inkâr edip bazen kabul etse de seyahatnamelerin metni son derece özneldir. Seyyahlar gözlemledikleri olayları ve yerleri kendi duygu ve düşüncelerini de ekleyerek anlatırlar.
3. Seyahat boyunca alınan notlar genelde seyahatten dönüldükten sonra düzenlenir, varsa tekrarlanan bölümler ayıklanır, olaylar detaylandırılabilir. Yazar bazen bunu belirtir, bazen de eserin gerçekçiliğine ve spontane oluşuna ikna etmek adına bunu gizler.
4. Yazar eserini ele alırken gözlemlerini bir kronoloji, bir güzergâh veya belirlediği temalar üzerinden anlatabilir.
5. Kronolojik olarak ele alınan seyahatnameler de dahil, genel anlamda seyahatnamelerde sabit bir zaman kullanılmaz. Yazar bazen geriye, bazen de ileriye giderek tarihsel açıdan iki toplum ve medeniyet arasında gidip gelir ve onları tasvir eder. Böylece eserinin içerisinde bulunduğu zamandan öte bir zaman diliminde yer almasını sağlar.
6. Son olarak seyahatnameler kendi dönemlerinin toplumsal, sosyal ve görsel açıdan şahitleri olarak hem bugüne hem de geleceğe bilgi sunan tarihsel belge özelliği taşırlar. İletişim imkanlarının sınırlı olduğu o dönemlerde kültürel ve bilimsel gelişmelerin aktarıcısı oldukları da söylenebilir.[53]

1.2.2. Çeşitleri

Seyahatnameler birçok çeşidi içerisinde barındıran bir edebiyat türüdür. Bu çeşitlilik söz konusu seyahatnamelerin yazılış sebebi ve amacı ile ilgilidir. Türk

[52] Serpil Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 17-18.
[53] Sedat Maden, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 37 (2008), 148.

edebiyatında kısmen veya tamamen seyahatname niteliği taşıyan eserler şu şekilde gruplandırılabilir:[54]

1. İlk ve en yaygın çeşidi denilebilecek bu seyahatnameler, yolculuğun ve gidilen beldelerin esas alındığı, yazarın hedefinin okuyucusu ile onda merak uyandıracak, heyecanlandıracak ve eğlendirecek şekilde gözlemlerini paylaştığı seyahatnamelerdir. Bu seyahatnameler arasında en meşhuru şüphesiz Evliya Çelebi'nin[55] (v. 1096/1685) "Seyahatnâme"[56] isimli eseridir.
2. Yabancı ülkeler tarafından esir alınan bazı kişilerin başından geçenleri anlattıkları "esâretnâme" isimli eserler vardır. Bazılarının seyahatname niteliği taşıdığı bu esâretnâmeler çoğu zaman mektup şeklindedir ve genellikle iki sebeple kaleme alınmıştır: Ya müellif içerisinde bulunduğu durumdan yakınlarını haberdar etmek istemiştir yahut korsanlar tarafından istenen fidyeden onları haberdar edip kurtarmalarına yardımcı olmalarını istiyordur.
3. "Sefâretnâme" [57] ismi verilen, siyaset ve tarih ilmine katkıda bulunmak amacı ile devlet emriyle yabancı ülkelere giden elçiler tarafından kaleme alınan resmî eserler seyahatnamelerin çeşitleri arasındadır. Özellikle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin "bunalım" sürecinde yöneticiler ve devlet adamları askerî ve mâlî alanda sürekli ıslahat çabaları içerisinde olmuşlardır. Bu ıslahat çalışmaları zamanla bir "model" arama zihniyeti oluşturmuştur ve bu noktada sürekli yükseliş içerisinde olan Avrupa devletleri ister istemez ön plana alınmıştır. İşte Batı'yı ayrıntılı bir şekilde ele alan ve anlatan sefâretnâmeler de bu arayışın bir çözümü ve sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.[58] Bu eserlere örnek olarak Türk edebiyatındaki ilk sefâretnâme, 1665 yılında büyükelçi sıfatıyla Viyana'ya gönderilen Kara Mehmed Paşa tarafından kaleme alınmıştır.

---

[54] Menderes Coşkun, "Seyahatname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/13-16.
[55] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/529-533.
[56] Eser, Evliya Çelebi'nin 1630'lu yıllarda İstanbul'dan başlayarak 1681'e kadar Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatleri anlatır. Ayrıntılı bilgi için bkz Nuran Tezcan, "Seyahatnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/16-19.
[57] Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "Sefâretnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/288-289. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, "Sefâretnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/289-294.
[58] Fatma Uygur, "Fransız Büyükelçi Edouard Antoine Thouvenel ve İstanbul", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 183/183 (2014), 354.

4. “Hac seyahatnameleri” denilen, hac kervanının güzergâhı (menâzil) ve hac ibadetinin usulüne uygun biçimde yerine getirilmesi (menâsik) konusunda okuyucuyu bilgilendirmek amacıyla ele alınan seyahatnameler de bu çeşitlerden biridir. Örnek verecek olursak; Bahrî ve Cûdî gibi şairler hac kervanının güzergâhını mesnevi ve kaside şeklinde kısaca tasvir ederken Abdurrahman Hibrî, Kadrî ve Mehmed Edib gibi yazarlar eserlerinde hac güzergâhı ve haccın ifası hakkında ayrıntılı bilgi verirler.[59]
5. Bir sultan veya devlet adamının sefer, zafer ve yolculuklarını anlatan bazı eserler vardır. Bunlar tarih, biyografi ve seyahatname türlerinin birleştiği kitaplardır. Çoğunlukla sultanları, kaptanları, vezirleri merkeze alarak başkaları tarafından yazılmışlardır. Örnek olarak II. Mahmud’un 1830-1839 yılları arasındaki beş seyahatinden ikisinin Sahhaflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınan “Vak‘a-Nüvis Esad Efendi Tarihi”[60] isimli eserini zikretmek mümkündür.
6. Coğrafya ve tarih türlerinin kesiştiği noktada yer alan bazı eserler bölgelerin halkı, coğrafyası, tarihi, yönetimi ve kültürü hakkında bilgi içermeleri sebebiyle seyahatnameler arasında zikredilebilmektedir. Bunların yazımında yolculuk notlarının dışında yazılı ve sözlü kaynaklardan elde edilen bilgiler de kullanılmıştır. Türk edebiyatında bu türdeki ilk eserler Orta Asya, Hindistan ve Çin coğrafyasında yapılmış seyahatleri anlatan Farsça kitaplardır.
7. Yazarın amacının hayatta ve özellikle gurbette çektiği sıkıntıları anlatmak olan “sergüzeştname”[61] veya “hasbihal” türünde yazılan manzum seyahatnameler de vardır.

Araştırmanın özelinde bakılacak olursa, Batılı seyyahların Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili kaleme almış oldukları seyahatnameler beş gruba ayırılabilir:[62]

[59] Adı geçen yazarlar ile ilgili toplu bilgi için bkz. Ahmet Çaycı, “Osmanlı Seyyahlarının İzlenimiyle Konya ve Çevresi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 115-146.
[60] Türkçeleştirilerek basılmış eseri için bkz. Sahhaflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi, *Vak’a-Nüvis Es’ad Efendi Tarihi*, der. Ziya Yılmazer (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000).
[61] Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kemal Tavukçu, “Sergüzeştname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/559-560.
[62] Gökhan Gök, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngiliz ve Fransız seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu,* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 8-9.

1. İçeriği bakımından en önemli denilebilecek grup olan Osmanlı Devleti'ni tanıma niyetiyle yapılan seyahatlerden sonra kaleme alınan seyahatnameler.
2. Hac maksadı ile Kudüs'e giderken Osmanlı topraklarından geçiş sürecinde yazılan gezi notları.
3. Savaş esnasında esir düşenlerin kendi ülkelerine döndükten sonra kaydettikleri anıları.
4. Hobi olarak dolaşan ve yalnızca heyecan arayışında yolculuk edenlerin yazdıkları kitaplar.
5. Görev icabı gelen elçiler ve diğer görevlilerin yazdıkları eserler.

1.2.3. Seyahatnamelerin Kaynak Değeri

Öncelikle seyahatnamelerin tarihi açıdan kaynaklık teşkil edip edemeyeceği konusunda tarihçilerin aynı fikirde olmadığının belirtilmesi gerekir.

Seyahatnamelerin kaynak teşkil edip etmeyeceği aslında seyyahlara ve onların objektif olup olmamalarına bağlıdır. Bu bağlamda tarihçiler tarafından seyyahlara yapılan ithamlardan bazıları tarafsız aktarımlar yapamamaları, ziyaret ettikleri beldeleri kendi bakış açıları ve kültürel birikimleri ile değerlendirmeleri şeklindedir.

Tespit edilen bir diğer sorun ise seyyahların duydukları her söze inanması ve gördükleri her olayı ve davranışı o toplumun değişmez geleneği olarak zannetmesi ve bunu eserlerine bu şekilde yansıtmalarıdır. [63]

Genellikle seyyahlar geldikleri bölgenin dilini bilmemekte ve kendilerine gayrimüslim rehberler tutarak gözlemlerini yapmaktadırlar. Bu da şüphesiz gezginlerin toplumu teferruatlı şekilde incelemelerini engelliyordu.[64]

Seyyahların seyahatlerini hangi dürtülerle ve niyetlerle yaptığı da oldukça önemlidir.[65] Buna göre kimisi yalnızca keşif için seyahat ederken, kimisi yalnızca yolculuk ettiği beldeyi ve toplumu karalamak için gitmiş, notlarını buna göre alıp

[63] Koçak, "Batılı Seyyahların Gözlemleriyle İstanbul'da Halk İnanışları", 426.
[64] Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2 (2013), 598.
[65] Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", 103.

gözlemlerini buna göre sınırlandırmış olabilir. Bunun tespitinin zor olması seyahatnamelerin güvenilirliğini zedelemektedir.

Diğer tarafta bu sebeplerden ötürü seyahatnamelere temkinle yaklaşılmasının yanında onların tamamen yok sayılmasını isabetli bulmayan tarihçiler de vardır. Zira Osmanlı'nın toplumsal yaşamı, coğrafyası ve şehirciliği ile alakalı kaynaklar Osmanlı arşivleri ve seyahatnameler haricinde oldukça sınırlıdır. Osmanlı sultanı tarafından görevlendirilen resmi tarihçiler ise kroniklerinde toplumsal yaşamdan ziyade askeri seferleri, savaşları, siyasi ve diplomatik ilişkileri ele almışlardır. Bu bakımdan seyahatnameler arşive yansımayan ve arşiv belgelerinde hakkında detaylı bilgi bulunmayan konular ile ilgili birincil kaynaklardır.[66] Bu sebeple seyahatnameleri yok saymak hem insanlık tarihi hem de Osmanlı tarihi için ciddi bir kayıp olacaktır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıl Avrupa seyahatnameleri Osmanlı sosyal tarihi için önemli kaynaklardır. Bu devir seyyahları zamanlarının tanınmış diplomatları, bilginleri, coğrafyacıları, şairleri ve ünlü tüccarlarıdır. Osmanlı şehirlerine gelen ve buralarda bir aydan birkaç yıla kadar sürelerle kalan bu seyyahlar Osmanlı şehirlerinin ve toplumunun gözlemcisidirler. Onların çoğu Doğu dilleri üzerine uzmanlardı. Arapça, Farsça ve Türkçeyi mükemmel konuşur ve yazarlardı.[67]

Yukarıda zikredilen sorunlara çözüm ise oldukça basittir. Tarihçilerin daha eleştirel bir bakış açısıyla seyahatnamelere yaklaşması bu sorunların önüne geçmek için yeterlidir. Bunun için aynı dönemlerde aynı beldeleri ziyaret etmiş farklı seyyahların gözlemlerinin karşılaştırılması, o dönemin Batı'sının Doğu'yu algılayış biçimi ve Avrupa'nın yine o dönemdeki siyasi düşünceleri göz önünde bulundurulmalıdır.[68]

Seyahatnamelerin önemi ve kaynak değerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Seyahatnameler, özellikle sosyal ve düşünce tarihi yazımında birincil kaynaklardandır.[69]

---

[66] Kasım Ertaş, "Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır", *Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (14-17 Eylül 2017)*, ed. Mehmet Bilen vd. (Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2017), 1/41.

[67] Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 30.

[68] Serap Tabak, "Arap ve Türk Seyyahlara Göre Konya: (XIV-XVII. Yüzyılda)", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 5 (2008), 159.

[69] Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", 110.

Gravürler de seyahatnameler kadar önemli bir kaynak teşkil etmektedir.[70] "Tarihsel belge" dediğimiz kavramın anlamı genişletilebilirse insanoğlunun bıraktığı her şey tarih yazımında kullanılabilir hale gelecektir. Bu ise tarihi kuru bir tasvir olmaktan çıkarıp daha canlı ve renkli bir hale getirmek demektir. "Belge" olarak tanımlanan her yazı gibi seyahatnameler de analitik ve kritik bir bakış açısıyla okunmalıdır. Bu zorunluluk ise tarihçilerin seyahatnameleri tamamen reddetmesini gerektirmemektedir.

Seyyahlar ve seyahatnameler hakkında aktarılan bilgiler ışığında çalışmada taranmış olan seyahatnamelerden yola çıkarak 19. yüzyıl Osmanlısında toplumdaki dini yaşantı aktarılmaya çalışılacaktır.

[70] Dilan Çelik – Eylem Güzel, "Eugène Flandin'in Gravürlerinde İslam Dinî Mimarisi", *Uluslararası Hakemli İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 96.

2. 19. YÜZYIL FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMUNDAKİ MÜSLÜMANLARIN SOSYAL VE DİNİ YAŞANTISI

2.1. Müslümanların Aile Yapısı

Müslümanların aile yapısını en yakından öğrenmenin yolu bir Müslümanın evine girmektir. Seyyahların bu konu üzerinde durmalarının önemli sebeplerinden bir tanesi bu yapının özellikle o dönemlerde gizli ve gözlerden uzak olmasıdır. Evin içerisinde yaşayanların görev ve mesuliyetlerinin neler olduğu, evliliklerin ve boşanmaların nasıl gerçekleştiği Fransız seyyahların gözünden aktarılmaya çalışılacaktır.

Ramazan ayında eski bir paşanın daveti üzerine akşam yemeğine giden Gautier izlenimlerini şu ifadelerle aktarıyordu:

> *"Öncelikle eve girmeden ayakkabılar çıkarılıyor yerine pabuç adında terlikler giyiliyor akabinde evin ilk katındaki selamlık diye bilinen mekâna geçiliyordu. Fakir veya zengin, büyük veya küçük, Türklerin evleri iki bölümden oluşuyordu. Bu iki bölüm erkeklerin kullandığı selamlık ve kadınların kullandığı odalık veya harem olarak adlandırılıyordu. Selamlık son derece mütevazı ve sade bir biçimde döşenmiş bir odaydı. Divanın baş köşesi kendisinden daha üst makamda biri gelinceye kadar evin reisinin hiç ayrılmadığı bir bölümdü."*[71]

Gautier'e göre bu sadelik hiç şaşırtıcı değildi. Selamlık evin dışında bir daire gibi, yabancıların bekleme salonu ve halka ayrılmış bir bölüm olarak bulunuyor, lüks ve gösterişin tamamının harem için ayrıldığı anlaşılıyordu. Orada İzmir ve Isfahan halıları, ipekten divanlar, inci işlemeli masalar, altın ve gümüşten yapılmış kaseler, Venedik'ten gelen aynalar, Marmara mermerinden yapılmış bacalar ve buna benzer eşsiz güzellikler bulunuyordu. Evin kadınları yabancı gözlerden korunuyordu.[72]

Henri Mathieu Türklerin aile yapısı ve evlerin iç yapısından bahsederken evlerin eski Yunan evleriyle tıpatıp aynı, iki bölümden oluştuğunu vurgular. Bunlara selamlık, (*andronitis),* ve harem, (*gynecee)*, denildiğini aktarır. Türklerin evlerinde çok az eşya bulundurduğunu, uyudukları zaman yorgan niyetine kilimler ve dışarda giydikleri

[71] Théophile Gautier, *Constantinople* (Paris: Édition Michel Lévy Frère, 1853), 189.
[72] Gautier, *Constantinople*, 190.

ceketleri kullandıklarını belirtir. Evlerin genellikle ahşaptan olması nedeniyle sıklıkla yangınlar Türkleri perişan edebiliyordu. Bir yangın esnasında yanlarına birkaç kilim alıp mahalledeki camiye veya mezarlıkların yanlarına sığınıp evlerini o halde bırakıyorlardı. Türklerin karıncalara benzediğini söyleyen Mathieu, büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen evlerine birkaç dokunuş yaparak geri döndüklerini aktarıyordu.[73] Türklerde soyadı kavramı henüz gelişmemiş olup ekseriyetle dini kişilikleri, meslekleri, memleketleri ahlaki veya bedensel özellikleriyle tanındıklarını da okurlarına aktarıyordu.[74]

2.1.1. Evlenme

Evlilik müessesesi Müslümanlarda ve özellikle Türklerde çok kutsal bir sözleşme ve birleşme anlamına geliyordu. Toplumun oluşmasındaki en etkili olgu olan aile kurumun temelleri evlilikle atılıyordu. Türkler de bu olgunun yapısını titizlikle kurmaya çalışan bir toplum olarak öne çıkıyordu.

Gautier'in izlenimlerine göre Türklerde evlilikteki sadakat her zaman önemli bir konumdaydı. Kıskanç yapıları Türkleri, evliliklerinde birbirlerine daha bağlı kılıyor ve aldatmalardan koruyordu. Fransızlarda ise bu nahoş durumlarla çok sık karşılaşılıyordu.[75] Seyyaha göre bir Türk'e eşinden bahsetmek veya hakkında konuşmak ona yapılabilecek en büyük uygunsuzluk ve hakaretti. Bu hassas konu hakkında dolaylı olsa bile hiçbir ima yapılmamalıdır. *"Eşinin hali vakti yerinde mi?"* gibi çok basit bir soruya cevap vermekten kaçınıyorlardı. Bu sözü söylediğiniz insanla ailecek tanışsanız, iki yüz bardak çay yudumlasanız, aynı divanda pipo içseniz dahi kaçamak cevaplar verir, öfkesinden kızarır ve irtibatını keserdi. Gautier bu konuda medeni adımların henüz atılmadığını vurguluyordu.[76]

Kalabalık haremler, vezirlere, paşalara, beylere veya zengin insanlara mahsus bir konuydu. Bu oldukça külfetli bir girişimdi. Anne olan her kadın için ayrı ev döşenmeli, hizmeti için köle tahsis edilmeliydi. Türklerin çoğunluğu dört evliliğe kadar izin olsa bile

[73] Henri Mathieu, *La Turquie Et Ses Différents Peuples* (Paris: Édition Dentu, 1857), 68-69.
[74] Mathieu, *La Turquie Et Ses Différents Peuples*, 70.
[75] Gautier, *Constantinople*, 196.
[76] Gautier, *Constantinople*, 198.

tek eşliliği benimsemişlerdir. Gautier çok evliliğin gerçeklikten uzak bir hayal ürünü olduğunun bilinmesi gerektiğini aktarıyordu.[77]

Evlenmek için İstanbul'da saygın bir meslek olan çöpçatanlara başvuruluyordu. Hamamlara gidip bekar kızları inceleyen bu insanlar evlenme adaylarına kızları tarif ediyor, adaylar tarif üzerine müstakbel eşlerinden hoşlanıyor hatta âşık bile olabiliyordu. Kalbini esir alan kızın geçeceği yolları sümbüllerle donatan genç efendi, kıza birkaç bakış attıktan sonra konuyu uzatmadan babasından isterdi. Maddi durumuna göre kendisinden mehir istenir ve devamında düğün gerçekleşirdi. Gautier'e göre aracı vesilesiyle yapılan bu evlilikler Fransızlarınkinden daha büyük hayal kırıklığı yaşatmıyordu.[78]

Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Fransız asıllı eşi Melek Hanım görücü usulü gerçekleşen bir evliliğin hangi seyirde ilerlediğini detaylı bir şekilde anlatmıştır. *"Evlenecek bir kız bulunduğunu bildiğiniz evin kapısını çalarsınız. Ne istiyorsunuz hanım? Sorusuna karşılık evdeki genç hanımı görmek istiyorum cevabını verdikten sonra hemen salona alınır ve bir divana otururusunuz, bu arada evin kızı en güzel giysilerini giyer ve en gösterişli takılarını takar. İçeri girer, elindeki mendille sizi selamlar, karşınızda bulunan ve özellikle kendisi için hazırlanmış bir koltuğa oturur, gözleri hep yerdedir. Daha sonra küçük gümüş bir fincanla kahve ikram edilir. Siz kahvenizi içerken genç kız da yanınızdadır; kahveniz biter bitmez çekilir; görmeye geldiğiniz kızı tepeden tırnağa ayrıntılı biçimde inceleyebilmek için kahvenin ağır içilmesi gerekmektedir."*[79]

Henri Mathieu Türklerin evlilik sürecinden bahsederken, kadınların rızalarını umursamadan tanımadıkları bir erkekle evlendirilebildiklerini belirtiyordu. Baba kızının kiminle evleneceğine karar verebilirdi. Aşkın nadiren görüldüğü, kadınların ise hayat arkadaşı olmaktan ziyade bir obje olarak kabul edildiğini ifade ediyordu. [80]

2.1.1.1.Düğün

[77] Gautier, *Constantinople*, 200.
[78] Gautier, *Constantinople*, 201.
[79] Selçuk Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)* 29 (2015), 84
[80] Mathieu, *La Turquie Et Ses Différents Peuples*, 59.

Türkler düğünlere her zaman çok kıymet gösteren bir millet olmuştur. İncelenen kaynaklarda Fransız seyyahlar düğünlerle alakalı çok bilgi sunmamışlardır. Bunun seyyahların düğünlere katılma fırsatı bulamamış olmalarından kaynaklandığı düşünülebilir.

Düğün olmadan evvel İslam hukukunun da çok önemsediği mehrin belirlenmesi gerekiyordu. Dini kaynakları referans alan İslam hukuku, mehir konusunu açıkça kız lehine düzenlemiş ve erkek tarafından alınan para ve mallardan, kızın, erkek kardeşlerinin ya da akrabalarının tasarrufunu engellemiştir. Mehir boşanma ya da ölüm durumunda kadın için hem maddi bir güvence hem de erkeği boşanmaktan caydıran önemli bir faktördür.[81]

Maxime du Camp bir düğünde dair gözlemlerini şu şekilde aktarıyordu. İzmir'e yaklaştığı bölgelerde bir düğün konvoyuna denk gelen seyyah, kalabalığın ön tarafında iki müzisyenin uzun bir flüt[82]ve davulla başı çektiğini, birinin bütün nefesiyle üflediği, diğerinin ritmik bir şekilde davul darbelerini gerçekleştirdiğini aktarıyordu. Arkalarından ebeveynlerinin nişanlı kızlarını getirdiklerini, düğün yemeği için dört koçla beraber gelindiğini ve bununla beraber sevinçten havaya ateş eden bir grup genç erkeğin olduğunu bizlere aktarıyordu. Müzikle beraber hüzünlü ve monoton bir havayla şarkı söylüyorlardı. Bu gürültüye çocukların ince sesleri eşlik ediyordu.[83]

2.1.1.2. Farklı Din Mensuplarının Evlenmesi

İslam hukukuna göre Müslüman bir erkeğin Hristiyan veya Yahudi bir kadınla evlenmesi serbestti. Ancak Müslüman bir kadının gayrimüslim biriyle tersini yapması yani Hristiyan veya Yahudi bir erkekle evlenmesi İslam dinine göre yasak bir davranış olarak kabul ediliyordu. Bu karma evliliklerin sayısı çok olmasa da zaman zaman tartışılan ve üzerinde durulan bir konuydu. Osmanlı sultanları ve vezirlerin de gayrimüslim kökenli kadınlarla evlendikleri kayıtlara geçmiştir.

> *Müslüman erkeğe gayrimüslim kadınla evlenmesi için izin verilmesine rağmen, bu tür evliliklerin devletin her döneminde ve her bölgesinde sıklıkla*

[81] Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", 85.
[82] Zurna.
[83] Maxime Du Camp, *Souvenirs et Paysages d'Orient* (Paris: Édition Arthus Bertand, 1848), 67.

görülen bir uygulama olmadığı ileri sürülmektedir. "Karma Evlilik" olarak nitelendirilen bu gibi evliliklerin daha ziyade olağanüstü dönemlerde devletin teşvikiyle ya da Müslüman ve gayrimüslimlerin iç içe yaşadıkları bölgelerde gerçekleştiği; Müslüman erkeklerin yanı sıra ihtida etmiş yani İslam dinini sonradan kabul etmiş erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evlendikleri veya İslam dinini kabul etmeden önceki dönemlerde yaptıkları evliliklerini daha sonra da devam ettirdikleri; Müslüman erkeklerle evli olmalarına rağmen eski dinini muhafaza eden kadınlar da bulunabilmekle beraber bilhassa ihtida etmiş erkeklerle evli gayrimüslim kadınların dinlerini değiştirmedikleri fakat bunun aksini gösteren örneklerin de bulunduğu kaydedilmiştir.[84]

Fransız seyyahlar da bu konuyu kısa bir şekilde ele almışlardır.

Gautier'e göre ülkenin dilini bilen, genç, yakışıklı, Türk örflerine göre döşenmiş evi olan zengin bir gayrimüslim bile Müslüman bir kızla evlenemezdi. Yazar, gayrimüslimler için özellikle gavur kelimesinin kullanıldığına dikkat çekiyordu. Bu kelime gayrimüslimleri aşağılamak için tercih ediliyordu. Ona göre birlikteliğin önünde birkaç engel olduğu söylenebilirdi. Kadınların gözetim altında ve genellikle evlerinde olmaları, din farklılığının bulunması, kafirlere karşı olan küçümseme bu engellerin başında geliyordu.[85]

Fransa ile durumu kıyaslayan seyyah kendi ülkesinde insanların evlenmeden de sokaklarda diledikleri gibi dolaşıp konuşabildiğini söylüyordu. Ancak Osmanlı toplumunda durumun farklı olduğunu, Müslüman bir kızın Fransız'la veya yabancı bir insanla konuştuğunu veya işaretle irtibat kurmaya çalıştığını, bir hamal veya halktan herhangi biri fark ederse, tekme, tokat veya sopayla müdahalede bulunabiliyordu.[86]

Müslüman bir kadına haddinden çok yaklaşmaya kalkanın şu ifadelerle karşılaşma ihtimali oldukça yüksekti: *"Hristiyan köpek! Kafir! Gavur! Kuşlar çeneni kirletsin! Evine veba gelsin! Karın kısır kalsın!"*

Fransız gezgine göre bir kadın, Türk olsa bile kendisine bakıldığı için kızmaz, güzelliğinin gizli kalmasından memnuniyet duymazdı. Gautier beğenilme duygusunun Türk kadınları için de geçerli olduğunu söylemiştir.[87]

---

[84] Tuba Çınar, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hukuku: Evlenme ve Boşanma", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII/2 (2018), 118.
[85] Gautier, *Constantinople,* 196.
[86] Gautier, *Constantinople,* 196.
[87] Gautier, *Constantinople*, 199.

2.1.2. Boşanma

Evliliğin ne denli önemli bir müessese olduğu daha önce vurgulanmıştı. İslam inancında ne kadar hoş görülmese de boşanma hususunda bir yasak söz konusu değildir. Katoliklere göre boşanmak haram yani yasaklanmış bir davranıştır. Osmanlı Devleti'nde Türklerin boşanma durumları Fransız seyyahların bakış açılarıyla aktarılacaktır.

Du Camp'a göre sadık bir Müslüman için Kur'ân buyruklarından başka bir kanun geçerli değildi. Yaşanacak olan durumlar, alınacak kararlar sadece Kur'ân'a göre verilebilirdi. Bir kadının kocasından boşanmak istediği bir mahkemeye katılan seyyah gözlemlerini şu şekilde aktarıyordu. Erkeğin, Peygamber'in (sav) "Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilerseniz öyle varın." [88] sözüne aykırı davrandığı iddia ediliyordu.

Seyyah eserinde dipnot olarak gösterdiği bölümde bu sözün Kur'ân'dan alındığını göstermesine rağmen sanki Peygamber (sav) tarafından söylenmiş gibi vurgu yapıyordu. Bunun nedeni Batılı Oryantalistlerin büyük çoğunluğunda olduğu gibi Kur'ân'ın Hz. Muhammed (sav) tarafından yazıldığı düşüncesinin Du Camp'ta da hâkim olmasıdır.

Fransız seyyah o dönemde Türklerin kadı diye isimlendirdiği hâkimin bu talep üzerine eşleri boşadığını beyan ediyordu. İslam hukukuna göre kadınlar sadece dört sebep göstererek eşlerinden boşanma talebinde bulunabiliyorlardı: Kötü muamelede bulunmak, bakım anlamında yetersiz olmak, evlilik gereksinimlerini yerine getirmemek ve iktidarsızlık bu dört sebebi oluşturuyordu.[89]

Durand De Fontmagne, boşanma konusunda haddinden fazla bir formaliteye gerek olmadığını, boşanma akdinin gerçekleşmesi için kocanın kadı huzurunda karısına "*karım boştur"* demesinin yeterli olduğunu belirtmiştir. Eğer erkek karısını sebepsiz yere boşuyorsa ona belli bir miktar para vermesi gerektiğini söyleyen Fontmagne, kocanın haklı olduğu durumlarda böyle bir ödemenin zorunlu olmadığını belirtmiştir. Erkek karısını boşama düşüncesinde ise onun getirdiği kahveyi içmeyerek veya yemeği

[88] Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali (Erişim 23 Ocak 2022), El-Bakara, 2/223.
[89] Du Camp, *Souvenirs et Paysages d'Orient,* 339.

yemeyerek, haftada iki kez gittiği hamam parasını vermeyerek bu niyetini belli etmekteydi.[90]

2.1.3. Aile Terbiyesi ve Hayvan Sevgisi

Türklerin aile yapılarının sağlam temeller üzerine bina edildiğini söylemek abartı olmayacak bir husustur. Aile terbiyesinin veya eğitiminin de çok önemli bir yer teşkil ettiği açıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun insan yetiştirmeye verdiği önem kurmuş olduğu eğitim müesseselerinden de anlaşılmaktadır. Medreseler ve Enderun mektepleri, Osmanlı'ya bürokrasi ve askeriyede hizmet edecek sayısız insan yetiştirmiştir. İlim, sanat veya belirli meslekleri ifa etmede kabiliyeti olan gençler destekleniyor, akabinde devletin önemli kademelerinde görev veriliyordu. Enderun Mektebi'nde eğitim süresi 7-8 yılı hazırlık eğitimi safhasında geçmek üzere toplam 14 yıla kadar sürebilmekteydi.[91]

Aile terbiyesi, büyüklere hürmet ve itaat, küçüklere şefkat ve muhabbet konuları ile alakalı Paris'te 1836 yılında kaleme alınan "*Neuf années à Constantinople*" isimli eserin müellifi Doktor A. Brayer Türklerin evlat sevgisini şöyle ifade etmiştir:

> *"Erkeklerde de kadınlarda da evlat sevgisi çok barizdir. Türklerin hafta tatiline tesadüf eden Cuma günü ve bilhassa Ramazan ve Bayram günleri sokaklarda Müslüman-Türkün göğsünü kabartan oğlunun elinden tutup ağır ağır gezdirdiği, çocuk yorulunca kucağına aldığı, daima devam ettiği kahvenin pikesinde yanına oturtup şefkatle hitab ettiği, evladına tam bir ana takayyüdiyle baktığı, ihtiyarlarından gençlerine kadar bütün diğer Müslüman-Türklerin de çubuklarını bırakıp çocuğa alakayla baktıkları ve ilerde (inşallah) ihtiyarlık desteği olacak bir oğul sahibi olduğu için babayı tebrik ettikleri görülür."* [92]

Du Camp da benzer söylemlerle Türklerin atalarının örflerinden koparmanın mümkün olmadığını söylüyordu. Bunun için en güzel örneklerden bir tanesinin hayvanlara karşı sahip oldukları derin sevgi ve saygının atalarından gelen çok değerli bir miras olduğunu aktarıyordu. Bu sevgi manzaralarının İstanbul'un her köşesinde hissedildiğini, mezarlıkların atmaca ve akbabalarla dolup taştığını, güvercinlerin bütün

[90] Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", 86.
[91] Erkan Arslan, "Bürokrasiye Eleman Yetiştiren Yöneticilik Okulu Olarak Enderun Mektebi: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/2 (Ağustos 2021), 950.
[92] Danişmend, *Garb Menba'larına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, 92.

evlerin çatılarında bulunduğunu, İstanbul Boğazı'nın martı sürüleri tarafından sahiplendiğini büyük bir mutlulukla anlatıyordu. Bununla beraber çok hoş olmasa da şehrin yarısının köpeklere ait olduğunu tedirginlikle aktarıyor, sayılarının çokluğu ve saldırganlıklarından ötürü Sultan Mahmud döneminde köpeklerin toplanıp Marmara denizine atılması kararı verildiğini ancak halkın ayaklanmasıyla beraber köpeklerin şehirde varlıklarını sürdürmeye devam ettiklerini belirtiyordu.[93]

Mathieu Türklerin köpeklere gösterdikleri şefkatli tavra rağmen bu hayvanların sokakta yaşamaktan başka bir seçeneklerinin olmadığını ve sahiplerinin yalnızca halkın kendisinin olacağını ifade ediyordu.[94]

Mathieu çocuklara ilk eğitimin anneleri tarafından verildiğini ancak hiç bilgi birikimi olmayan bir insanın çocuğuna düşük seviyede bir eğitim vereceğinin kaçınılmaz bir durum olduğunu söylüyordu. Bunun da ister istemez ülkenin kalkınması önünde büyük bir engel teşkil ettiğini ekliyordu.[95]

Kıbrıslızâde Osman Bey ismiyle de bilinen subay Vladimir Andrejevich bu konuda Mathieu ile hemfikirdir. Türk çocuklarına ilk eğitimin anneler tarafından sağlandığını, kendilerinin ileri düzeylere gidemedikleri için evlatlarına desteklerinin yanında bu alanda büyük fedakarlıklar gösterdiklerini, mümkün olan en küçük yaşta mekteplere gönderdiklerini ifade etmiştir. Ancak ona göre annenin evde veremediği öğretimden dolayı çocuğun gelişimi açısından büyük bir vakit kaybettiği aşikardır.[96]

2.1.4. Kadınlar

İslam dininde kadınların durumu hep farklı algı ve anlayışlara sebep olmuştur. Batılı erkek seyyahların da her zaman dikkatini çeken bu konu 19. yüzyılda da bütün gizemiyle beraber devam edegelmiştir. Caddelerde, sokaklarda, mezarlıklarda ve mesire alanlarında gördükleri Türk kadınının kıyafet ve davranışları onu, büyük bir merak kaynağı haline getirmiştir. Bu sebepten ötürü gezginler, eserlerinde Türk kadınlarının

[93] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 340.
[94] Danişmend, *Garb Menba'larına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, 191.
[95] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 61.
[96] Vladimir Andrejevich (Kıbrıslızâde Osman Bey), *Les Femmes En Turquie* (Paris: Édition Calmann Lévy, 1883), 47.

fiziki özellikleri, kıyafetleri ve bilhassa gayrimüslimlere karşı olan tutumları seyyahlar tarafından geniş bir çerçevede aktarılmıştır.[97]

Dini inanışın ve kültürel yapının getirdiği birtakım sorumluluklar kadınları derin bir biçimde etkilemiş ve onların aile içinden olmayan karşı cinsle aralarında mesafelerin bulunmasına neden olmuştur. Yani toplum içinde birbirine yabancı bir kadın ile erkeğin doğrudan münasebet kurması söz konusu değildi. Dolayısıyla Türk kadınlarına dair bilgiler sunan Batılı seyyahların çoğunluğu bunları çevrelerindeki diğer insanlardan duyarak yapmışlardır. Bunu yaparken de kendi hayal güçlerini katmaktan uzak durmamışlardır.[98] Oryantalist birçok erkek seyyahın fantezilerinde kurguladığı Osmanlı kadınının aksine, Batılı kadın seyyahların eserleri daha gerçekçi bir Doğulu kadın görüntüsü ortaya koymuştur. Kadın olmaları nedeniyle, Osmanlı kadınlarının ev ve harem yaşantılarını, hamam kültürünü, diğer eğlence etkinliklerini ve ailevi meselelerini daha yakından müşahede edebilmişlerdir.[99]

Kırım savaşı sonrasında Fransa'nın İstanbul sefirinin akrabası olan Durand De Fontmagne, Türk kadınları hakkında tespitlerde bulunmuştur. Çocukların anne babalarına, hanımların eşlerine karşı duydukları saygıdan etkilenmiş ve *"Bir aile babası, ailesi içinde, hükümdarın ülkede gördüğü saygıdan daha büyüğünü gördüğünü"* belirterek bunun *"Şark'ın çekici ve hassas saygısının bir ifadesi olduğunu"* ifade etmiştir.[100]

Du Camp'a göre Müslümanlar kıymetli hazineleri olan kadınları, siyahi harem ağaları nezaretinde haremlerin en gizli derinliklerinde saklıyorlardı. Zamanın ilerlemiş olması ve Avrupa'nın etkisinin bu konuda herhangi bir değişikliğe sebep olmadığını ve Türklerin Avrupa'nın çok gerisinde olduğunu aktarıyordu. İslam'ın ilk çıktığı dönemlerde olduğu gibi bahsedildiği dönemlerde yani 19. yüzyılda da evlilikte zina suçu olan kadın ya öldürülür ya satılırdı. Sokakta bir kadının baş örtüsüne dokunma küstahlığını gösteren kimse bunu hayatıyla ödeyebilirdi. Peygamberlerine ve onun

[97] Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, 347.
[98] Müzeyyen Altunbay, "16. ve 19. Yüzyılları Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Devleti'ndeki Kadın Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41 (Aralık 2015), 55.
[99] Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", 72.
[100] Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", 74.

getirmiş olduğu yasalara çok bağlı olan Müslüman Türk toplumunun bu hususlarda yeniliğe kapalı olduklarını söylemek gerektiğini eserinde bizlere aktarır.[101]

Gautier'e göre zannedilenin aksine Türk kadınları evde dört duvar arasında kalmayıp istedikleri zaman evden çıkabiliyordu. Başlarını örtmelerinin yeterli olup kocalarının yanlarında olmasına da gerek olmadığını bildirmekteydi.[102] Yazarın, genel olarak gayrimüslimlerin yaşadığı bir semt olan Pera'da, kadınların Türk geleneklerinin baskısı altında evden dışarı çok çıkamadıklarını iddia ederken kurduğu *"sanki Doğu'da yalnızca erkekler var, kadınlar burada efsaneye dönüşüyor ve Hıristiyanlar da bu konuda Müslümanların görüşlerini paylaşıyorlar"* şeklindeki cümlesi bir genelleme ifadesi olarak ele alınabilir.[103]

Seyyahın aktardıklarına göre Türk kadınları diledikleri zaman evlerinden dışarı çıkabiliyor, Boğazın kıyısında gezebiliyor, Haydarpaşa veya Bayezid meydanında arabayla dolaşabiliyor, gün boyu hamamda kalabiliyor veya arkadaşlarını ziyaret edebiliyordu. Cami avlularında muhabbet edebiliyor, bedesten çarşısında alışveriş yapabiliyor, kayık veya vapurla Boğaz'da serinleyebiliyordu. Ancak bunları yaparken kadınların yanlarında iki veya üç yoldaş, siyahi bir yardımcı veya yardımcı olmakla yükümlü yaşlı bir kadın refakat ediyordu. Kadınların yanında bir çocuk bulunması da onlara saygı duyulması anlamına geliyordu.[104]

İstanbul sokaklarında devasa boyutta gizli ve meçhul kadın nüfusu dolaşıyordu. Gautier başları ve yüzleri kapalı olan kadınların kimliklerinin bilinmediğini vurgular. Kızlarının ve kız kardeşlerinin yüzlerini serbest bir biçimde sadece baba ve ağabeyleri görebiliyor, yakın olmayan akrabalar için de örtünülüyordu. Bir Türk hayatı boyunca sadece beş veya altı kadın yüzü görebiliyordu.[105]

Durand De Fontmagne da giyim kuşamına bakılarak bir kadının hangi milletten olduğunun bilineceğini şu sözlerle ifade eder: *"Şark'ta bir kadının hangi milletten olduğunu anlamak için yüzünü örtüp örtmediğine bakmak yetiyor. Rumlar ile Frenklerin*

---

[101] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 338.
[102] Gautier, *Constantinople*, 189.
[103] Fatih Aynacı, "XIX. Yüzyılın İki Gezgini, Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin Seyahatnamelerinde Paris ve İstanbul'a Karşılıklı Bakış", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)* 41 (Haziran 2019), 26.
[104] Gautier, *Constantinople*, 197.
[105] Gautier, *Constantinople*, 200.

yüzleri açık, Yahudilerle, Ermenilerin yarısı örtülü. Türkler ise yalnızca gözlerini açıkta bırakıyor."[106]

Gautier, sultanın otuz yaşlarına varınca saraydaki bazı kadın köleleri azat ettiğini bildirmektedir. Onlar da saraydaki yakın temasları sayesinde oldukça avantajlı evlilikler gerçekleştiriyorlardı. Sarayda son derece güzel bir eğitimden geçiyorlardı. Okuma ve yazmayı, edebiyatı, dans etmeyi, müzik enstrümanı kullanmayı çok iyi biliyorlardı. Entrika oyunlarında da keskin zekaya sahiplerdi. Haremde kalan arkadaşlarından da devletle alakalı bilgiler alıp kocalarına aktarıyorlardı. Bu bilgileri makam olarak yükselmek veya bir utançtan korunmak adına kullanabiliyorlardı. Saraydan bir kadınla evlenmek hırslı veya temkinli bir adam için çok cazip olabiliyordu.[107]

Osmanlı harеminde saraya yeni gelen cariyelere İslami esasları kapsayan bir tedrisatın yanı sıra, mahir kadınlar tarafından güzel konuşma, okuma, nakış işleme, harp çalma, şarkı söyleme de öğretilir, merasim ve adetler ezberletilirdi.[108]

Mathieu'ye gelince; o, kadınlarla alakalı geniş bilgi aktarmamakla beraber evde bulunan umursamaz ve görgüsüz hizmetçilerle beraber kadınların daha ziyade yalnız bir hayat sürdüğünü ifade etmektedir. Evden tek başlarına çıkmaları mümkün değildi. Kadınlar hamamlara toplu bir şekilde sıklıkla giderlerdi. Bu ortamdaki sıcaklık ve nem, uzun saatler kalmaları sebebiyle görme bozukluklarına ve ciltte önemli tahrişlere yol açmaktaydı. Bu faaliyetlerde eğlence, merkezi bir konumdaydı. Kadınların on iki yaşlarından itibaren dışarı çıkarken sadece gözlerinin göründüğü Macar tipi bir pantolon ve ferace ile sokağa çıktığını vurguluyordu.[109]

Diğer seyyahların aksine Mathieu, kadınların evde kapalı olduklarını, istedikleri zaman çıkamadığını belirtmektedir.[110] Gautier ise Türk kadınlarının diledikleri gibi İstanbul sokak ve çarşılarında gezebildiklerini okurlarına aktarır.[111]

---

[106] Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını", 80.
[107] Gautier, *Constantinople*, 201-202.
[108] Deniz Maden, *Batılı Seyyahlara Göre Osmanlı Haremi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 54.
[109] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 70.
[110] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 69.
[111] Gautier, *Constantinople*, 197.

Kadın seyyahlardan Lady Montegu'nun, Osmanlı'da yaşayıp anne olmuş Türk kadınlarının, İngiliz kadınlarının aksine, kendilerini evlerine kapatmayıp sosyal yaşantılarını rahatlıkla devam ettirdiklerini ifade etmiştir.[112] Çoğu seyyahın düşünce ve tespitleri de bu yöndedir.

2.2. Müslümanların Dini Kurumları

2.2.1. *Camiler*

Arapça "mescid", Fransızca "mosquée" olarak tercüme edilen cami, Müslümanların namaz kılmak için toplandığı ibadet mekanıdır. İslam'ın ilk dönemlerinde sade ve mütevazı olan bu yapılar Müslüman ülkelerinin kalkınmasıyla beraber daha donanımlı, gösterişli ve ihtişamlı olmuşlardır.

Camileri sadece ibadet edilen mekanlar olarak tasvir etmek isabetsiz bir düşünce olacaktır. İslam'ın kurulduğu dönemden itibaren camiler insanların bütün sorunlarının çözüm bulduğu yerler olarak bilinmiştir. Mabet olmanın haricinde camiler insanların eğitim gördüğü ilim yuvaları; dini ilimlerin haricinde kendilerini geliştirdikleri kültür merkezleri de olmuştur. Osmanlı sultanları inşa ettirdikleri camileri külliye şeklinde yaptırmış, içerisindeki kütüphaneler en önemli unsurlardan bir tanesini oluşturmuştur.

Ele alınan Fransız seyahatnamelerinde camilerle ilgili bakış açıları ve değerlendirmeler incelendiğinde farklı hususlara dikkat çektiklerini gözlemlemek mümkündür.

Du Camp Osmanlı'nın ihtişamlı zamanlarında hiçbir Hristiyan'ın herhangi bir camiye veya saraya giremediğini ancak ilerleyen dönemlerde her devletin büyükelçisinin Ayasofya'yı bir kez ziyaret etme hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu hassasiyetin ise gün geçtikçe kaybolmaya başladığını ve herkesin dini ve devlet yapılarını ziyaret edebilecek hale gelmesinin mümkün olduğunu aktarır.[113]

Bir Müslümanın hasta olduğu zaman camiye götürüldüğünü Mekke'den getirilen mukaddes tespihlerle donatıldığını, doksan dokuz tespih tanesi Allah'ın doksan dokuz

[112] Gök, *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İngiliz ve Fransız seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu*, 31.
[113] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 197-198.

ismine atfedilip insanlar iyileşene veyahut ölene kadar camide kaldığını şaşkınlıkla söylüyordu. Du Camp caminin Türkler için ne anlama geldiğini şu sözlerle ifade ediyordu.

> *"Çünkü cami tam anlamıyla Tanrı'nın evini temsil ediyor, insanlar orada yaşıyor, uyuyor, acı çekiyor ve ölüyorlardı."*[114]

Camilerin farklı noktalarında kaligrafik eserler bulunduğunu aktaran seyyah, Fransa'da çocukların yazı yazdıktan sonra duydukları gururun aynısını Osmanlı'da yirmi beş yaşındaki insanlarda gördüğünü ifade etmektedir.[115]

Gautier'e göre kimseden kaçmayan bir Müslüman geceleyin herhangi bir caminin avlusunda rahatlıkla ve güvenle uzanabilirdi. Kilisenin avlusunda uyuyan İspanyol bir dilenci kadar güvende olacağını aktarıyordu.[116]

Bir gavur için Ramazan ayında ferman ve zaptiye eşliğinde bile camiye girmek tehlikeliydi. Camilerde imamların verdikleri vaazlar müminlerin coşkusunun ve bağnazlığının artmasına vesile olur ve yıllardır medenileşmeye çalışan bu toplum bir anda her şeyi unutabilirdi. Bu sebepten ötürü seyyah, camileri ziyaret etmek için Ramazan ayının bitmesini beklediğini ifade ediyordu.[117]

Gautier, camilerini içini Protestan kiliselerine benzediğini düşünüyordu. Ona göre sanat, burada ihtişamını ve güzelliğini yansıtamıyordu. Müsaade edilen yegâne süslemeler, Kur'ân yazıları, minber, kürsü ve diz çökmek için kullanılan halılardı. Müslümanların mabedi sadece Tanrı düşüncesiyle dolması gerekiyordu. Seyyah Hristiyanlığın sanatsal gösterişini tercih ettiğini söylerken, onlara tapmaya meyilli olanların resimle fikriyatı, dinin özünü sanattan ayırt edemeyen barbar milletler olduğunu düşünüyordu.[118]

Hz. Muhammed'in (sav) sığındığı mağaranın girişine ördüğü ağ ile Müslümanların gözünde çok değerli olan örümcekler, camilerin bazı noktalarında mevcut olan ağların temizlenmemesine neden oluyordu.[119]

---

[114] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 219.
[115] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 235.
[116] Gautier, *Constantinople*, 99.
[117] Gautier, *Constantinople*, 267.
[118] Gautier, *Constantinople*, 272.
[119] Gautier, *Constantinople*, 275.

Müslüman yaşantısı Tanrı'nın evi ekseninde döndüğü için caminin etrafında bakım evleri, medreseler, hamamlar, fakirler için mutfaklar bulunuyordu. Evsizler zaptiyelerin baskısına maruz kalmadan, Allah'ın misafirleri oldukları için cami kemerlerinin altında uyuyabiliyordu. Müminler ibadet ediyor, kadınlar hayal kuruyor, insanlar ya hasta oldukları için iyileşmeye ya da öldükleri için camiye geliyorlardı. Gautier'in izlenimlerine göre Doğu'da din gerçek yaşamdan hiçbir zaman bağımsız değildi, her zaman iç içeydi.[120]

2.2.1.1. Ayasofya

Ayasofya, İstanbul'un fethedildiği gün itibariyle cami hüviyetine geçen Hristiyanlığın en kutsal eserlerinden bir tanesidir. Fethin sembolü olarak camiye çevrilen bu abidede fetih sonrası ilk Cuma namazının kılındığı da bilinmektedir. Ayasofya, seyahatnamelerde yer alan ortak tasvirler arasındadır. İstanbul'a gelen seyyahların çoğunluğunun hemfikir oldukları husus mabedin ihtişamıdır. Kilisenin camiye dönüştürülmesini hazmedemedikleri için sahip oldukları haçlı ruhunun da tesiriyle eserlerinde bunu ön plana taşımışlardır. Bazı seyahatnamelerde ifade edildiğine göre 19. yüzyılda Ayasofya'ya girebilmek için bazı şartların yerine getirilmesi örneğin sultandan ferman alınması gerekliydi. Bu ferman da herkesin rahatlıkla elde edebileceği bir belge değildi. Michaud ve Poujoulat isimli iki seyyah bu fermanı elde edemedikleri için Ayasofya'ya girememiş, bu sebepten ötürü Osmanlı Türklerinin gayrimüslimlere karşı olan müsamahakâr tavrın camiler hususunda etkisini azaldığını vurgulamışlardır. Bir diğer seyyah Pouqueville ise Ayasofya'ya bir imama verdiği rüşvet sayesinde hiç sorun yaşamadan girebildiğini söylemiştir. Dönemin en önemli alimlerinin bulunduğu Ayasofya'da rüşveti alan şahsın Ayasofya imamlarından olma ihtimali oldukça düşüktür. Seyyahların farklı görüşlerde oldukları konular olsa da Ayasofya'nın camiye çevrilmesinin ihtişamına zarar vermediği hususunda ortak düşünceye sahiplerdir.[121]

Batı dünyasının içinde hep bir ukde olarak kalan bu yaraya, Fransız seyyahların gözünden bakarak onların görüşlerinin anlaşılması yararlı olacaktır.

---

[120] Gautier, *Constantinople*, 275.

[121] Aslıhan Kılınç, "XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/3 (2020), 1859.

Du Camp Ayasofya'nın farklı yığınların bir araya geldiği nahoş bir yapı olarak göze çarpmakta olduğunu vurguluyordu. Ona göre caminin dört köşesinden yükselen minareler ağır ve zarafetten uzak bir görüntü sunuyor, sıvayla beyazlatılan duvarların çirkin görüntüsü görkemli kubbe tarafından telafi ediliyordu. Caminin arka kısmında insanların değerli eşyalarını koydukları sandıklar bulunuyordu. İsimlerini bu kutuların üzerine yazan Müslümanlar teslim almaya geldiklerinde eksiksiz bir şekilde mallarını geri alabiliyorlardı.[122]

Camilerde kalan son altın mozaiklerden de bahseden Du Camp, bu nadide parçaları camide görevli olan kişilerin bıçaklarıyla koparıp yabancılara satmaya çalıştığını da üzüntülü ve öfkeli bir şekilde bildiriyordu.[123]

Gautier cami ziyaretlerine, cami olmadan evvel Hristiyan kilisesi, İstanbul'un en eski ve en önemli abidesi olan Ayasofya ile başlamak gerektiğini okurlarına aktarmaktadır. İsmi tahmin edildiği gibi bir azize adına değil, Yunanların ifadesiyle ilahi bilgelik anlamına geldiğini belirtmektedir. İlk planına göre önemli değişiklikler olduğu gözlemlenebiliyordu. 3. Murad döneminde duvarların depremlerden dolayı tahrip olmasının önüne geçmek adına destekleyici yeni kolonlar inşa edildiğini, bununla beraber abidenin etrafında kabirler, okullar, hamamlar ve dükkanların da yerini aldığını aktarıyordu. Büyük kubbe, dört ağır minarenin de olduğu bütün kargaşanın üzerinde bulunuyordu. Duvarları beyaz ve pembeden oluşuyor, pencereleri kafes izlenimi veriyor ve bu düzensiz yapıların üzerinde kubbe etkileyici bir şekilde ön plana çıkıyordu. Ayasofya'nın sihirli isminden etkilenen seyyah, abideyi Efes veya Süleyman tapınağıyla kıyaslıyordu. Yapının içine girene kadar hayal kırıklığı yaşayan gezgin fikrini mabede girdikten sonra değiştiriyordu.[124]

Caminin kapısına ulaşabilmek için uzun ağaçların ve türbelerin arasından geçilmesi gerekiyordu. Üzerinde Yunan haçının izlerini taşıyan bronzdan kanatlı bir kapıdan giriş yapılıyordu. Giriş kapısından sonra antreye dokuz ayrı kapıdan giriş yapılabiliyordu. Burada ayakkabılarını bırakarak camiye girebildiklerini ifade ediyordu. Gautier bu konuyla alakalı şu bilgiye yer vermektedir:

[122] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 215-219.
[123] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 226.
[124] Gautier, *Constantinople*, 267-268.

"*Ayakkabıyla camiye girmek Katolik bir kiliseye şapkayla girmek gibi uygunsuz bir davranış olup çok talihsiz sonuçlar doğurabilirdi*."[125]

İçeriye attığı ilk adımda sanki Venedik'te büyük meydana yol alıyormuşçasına eşsiz bir serap hissettiğini aktaran seyyah, Aziz Marko Bazilikası'nın Ayasofya'nın minyatürü olarak görülebileceğini Avrupalı okurlarına aktarıyordu. Mimarların, Hristiyan dünyasında en güzel ve en değerli kiliseyi taklit etme isteğiyle yola çıktıklarını ve deniz yoluyla aralarında sadece Yunan toprakları olduğu düşünüldüğünde bunun şaşırtıcı olmadığını belirtiyordu.[126]

Gautier'in algıladığına göre plastik sanatlara düşman olan İslami düşünce, içindeki süslemelerin büyük çoğunluğunu yağmalamış ve ortadan kaldırmıştı. İncil'deki konuların olduğu altın desenli mozaikler alçıyla kapatılmıştı. Sadece rengarenk kanatları olan dört devasa melek figürleri korunmuştu ki onların da yüzleri kapatılmıştı. Seyyah, Müslümanların insan suretinin resmedilmesinden nefret ettiğini ifade ediyordu.[127]

Ayasofya'nın içindeki heykellerin tamamen kaldırıldığını söyleyen seyyah, altın, gümüş, bronz, demir ve değerli taşlarla döşenen ayin için kullanılan mihrabın yerine Mekke yönünü gösteren kırmızı mermerden bir döşeme konulduğunu üzülerek belirtiyordu. Müslümanların mihrabında Hz. Muhammed'in (sav) namaz kıldığı dört halıdan biri olan eski, tozlu bir kilimin asılmakta olduğu aktarılıyordu. Duvarlarda sultanlar tarafından armağan edilen devasa yeşil diskler bulunduğunu ve üzerlerinde Allah'ın, Muhammed'in, ilk dört halife Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin isimlerinin yazıldığı belirtiliyordu.[128]

Gautier hatibin bir elinde Kur'ân diğer elinde kılıçla beraber, dik merdivenler ve iki parmaklığın bulunduğu mihrapta çok ince oyma bir işçilik bulunduğunu takdir ederek ifade ediyordu. Hatip, fethedilmiş bir camide olduğu gibi bir elinde kanun kitabı diğer elinde kılıçla çıkıyordu. Yerden üç metre yükseklikte kubbeden, üzerinde ipek örgülerin ve deve kuşu yumurtalarıyla beraber gece lambalarının bulunduğu demir çemberden

[125] Gautier, *Constantinople*, 268-269.
[126] Gautier, *Constantinople*, 269.
[127] Gautier, *Constantinople*, 270.
[128] Gautier, *Constantinople*, 271.

avizeler iplerle sarkıtılıyordu. Bununla beraber Kur'ân ayetlerinin yazılı olduğu inci veya bakır süslemelerle bezenmiş oymalar da duvarları renklendiriyordu.[129]

Hangi dini değere sahip olduğundan bağımsız ve bütün bozulmalarına rağmen Ayasofya, bütün Hristiyan kiliseler arasında seyyahın gördüğü en değerli ve en görkemli olanıydı.[130]

2. Mehmed'in kanlı el izinin olduğu duvarı merak eden seyyah bunun tarihi bir gerçek veya bir efsane oluşunu sorgulamıştır. Bununla beraber Ayasofya'nın bir başka efsanesi Hristiyanlara aitti. Gautier ve Du Camp bu efsaneye eserlerinde benzer şekilde yer vermişlerdir. Gautier'nin ifadeleri şu şekildedir:

> "*Türklerin istila ettiği İstanbul'da barbarlar Ayasofya'nın kapılarından girdikleri anda bir ayin vardı. Papaz ayini tamamlamadan Kilisenin arka kısmına beraberinde kutsal kaseleri alıp ifadesiz ve heybetli bir şekilde gitti. Askerler peşinden gitse de herhangi bir iz bulamadı. Hristiyanların dediklerine göre zaman zaman duvarların arkasından ilahi sesleri gelmektedir ve Ayasofya yeniden Hristiyanların ibadet ettikleri bir mabet olduğu vakit papaz duvarların ardından gelip yarıda bıraktığı ayini tamamlayacaktır*."[131]

Du Camp ise bu Hristiyan efsanesini eserinde yakın cümlelerle okurlarına şu ifadelerle aktarmıştır:

> "*29 Mayıs 1453 tarihinde, Doğu İmparatorluğu bir daha hiç kalkmamak üzere yıkılmış, Rumlar ve hükümdar surlarda ölmüş; kadınlar, çocuklar ve yaşlılar Ayasofya'ya sığınmışlardı. Bir papaz şehri kurtarması için Tanrı'dan bir mucize olması adına dua ediyordu. Bu esnada Kilisenin bronz kapıları Osmanlı askerleri içeri giremeden yıkılmış ve girişler engellenmişti. Bunu fırsat bilen Ortodokslar mabedin içinde saklanmış ancak ilahi okumaya devam eden papaz minberden ayrılmamıştı. İstavroz işareti yaptıktan sonra kalabalığın arasından geçip taş duvarın olduğu bölümde bir kapıdan geçmiş ve gözden kaybolmuştu. Yaşlı papazın peşine düşen askerler hiçbir iz bulamamışlardı. Kapıyı yıkmak istediklerinde ise gizli bir el onları engelliyordu. Hristiyanlar Konstantinapol'ü geri aldıklarında duvardaki taşlar düşecek ve papaz yarım bıraktığı ayini tamamlayacaktır.*[132]

[129] Gautier, *Constantinople*, 271.
[130] Gautier, *Constantinople*, 272.
[131] Gautier, *Constantinople*, 276.
[132] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 221-222.

2.2.1.2. Diğer Camiler

Gerek İstanbul gerek Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinde manevi değeri yüksek camiler mevcuttur. Bu camiler arasında şüphesiz Osmanlı sultanlarının inşa ettirdiği selâtîn camileri ön plana çıkmaktadır. Dönemine etki eden padişahlar, şehzadeler, valide sultan ve hanım sultanlar milletlerine bu güzide eserleri armağan etmişlerdir.

Bir zamanlar gayrimüslimlerin giremediği şehrin en ünlü mahallesi olan Eyüp'e varan Du Camp izlenimlerini şu şekilde aktarır:

> *"Dükkanların olduğu uzun bir sokağın sonunda cami bulunuyordu. Caminin kemerleri beyaz ve siyah mermerden oluşuyordu. Yapının avlusu servi ağaçları tarafından korunuyordu. Caminin avlusuna girmek hayatımızı tehlikeye atmamıza neden olabilirdi. Bütün camiler arasında Eyüp Sultan Camii en kutsal kabul edileniydi."* [133]

Sultan Ahmed Camii'nin[134]iç bölümünün örtüyle ikiye ayrıldığını söyleyen seyyah, bir kısmında namaz kılınıp diğer kısmında ise eğitim verildiğini ifade etmektedir. Medrese veya kolej diye adlandırılan bu bölümde, öğretmenlerinin etrafında dizlerinin üstünde oturan çocukları görmek mümkündü. Caminin içinde bulunan mihrap, minber, kürsü ve müezzinlerin insanlara namaz vakitlerini hatırlattıkları mahfiller, seyyahın ziyaret ettiği bütün Türk ve Arap camilerinde bulunuyordu.[135]

Gautier'in aktardıklarına göre Sultan Ahmed Camii, diğer adıyla altı minareli cami inşa edildiği dönemde sultan ile Mekke imamı arasında münakaşaya sebep olmuştu. İmam, sultanı dinsizlik ve kibirle suçlamış, hiçbir mabedin Mekke'deki Kâbe kadar ihtişamlı ve onun sahip olduğu gibi altı minareden oluşmaması gerektiğini savunmuştu. Gezgin cami inşaatının durduğunu, hiç bitmeyecek diye beklenirken Sultan Ahmed'in aklına, Mekke'deki yobaz imamı susturmak için çok zekice bir hamle geldiğini ifade ediyordu: *"Kabe'de yedinci bir minarenin yükselmesi."*

Sultan Ahmed Camii'nin maliyeti çılgın rakamlara ulaşmıştı. Gautier'in izlenimlerine göre maliyetinin yüksekliği ehemmiyetsizdi. Olağanüstü ana kubbe ve yarım kubbeleri, bileziklerle süslenen altı minaresini görmek buna değerdi. Cami

[133] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 185-186.
[134] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 229-233.
[135] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 233.

avlusunda kemerleri taşıyan bronz temelli siyah beyaz sütunlar, avlunun merkezinde süslü, çiçekli, altın işlemeli bir fıskiye bulunuyordu. Seyyahın düşüncesine göre buradaki gaye, abdest alınan suyun temiz kalmasını sağlamaktı.

Gautier'e göre Osmanlı Devleti açısından da son derece önemli bir konumda olan Sultan Ahmed Camii'nde Hz. Muhammed'in (sav) sancağı bulundurulur, çok önemli ve üst düzey durumlarda sergilenirdi. Sultan Mahmud yeniçerilerin katli ile alakalı hükmü halkın huzurunda açıklarken bunu Hz. Peygamber'in (sav) sancağı eşliğinde gerçekleştirmişti.

Fransız gezgine göre, müezzinler insanları namaza çağırmak için küçük sütunların üzerindeki bir platformda bulunuyorlardı. Diğer camilerde olduğu gibi burayı da kristal küre ve deve kuşu yumurtaları avizeleri süslüyordu. Seyyahların yumurtaların camilerdeki varlıklarıyla alakalı izah getirmedikleri de bilinmesi gerekir. Cami kemerlerinin olduğu bölümde sandık, bavul ve envaiçeşit paketler bulunuyordu. Müslümanlar eşyalarını içleri gayet rahat bir biçimde Tanrı'nın evine emanet edebiliyordu. Kimse de bu malları almaya çabalamıyordu.

Gautier'in ifadeleriyle şanlı Padişah Ahmed, caminin yanındaki türbesinde uyuyordu. Tabutu değerli İran ve Hint kumaşlarıyla örtülmüş, baş kısmında kıymetli taşlardan oluşan bir sarık ve ayak kısmına ise gemi direklerini andıran devasa mumlar konulmuştu. Hayatında olduğu gibi ölümünde de onu yalnız bırakmayan, çocukları ve gözde eşlerinin olduğu otuza yakın daha küçük boyutlarda tabutlar onun kabrinin etrafını çevreliyordu. Bir dolabın içinde sultanın kullanmış olduğu pırlanta, safir, yakut taşlarıyla bezenmiş kılıç, bıçak ve silahları parıldıyordu.

Gautier, Türklerin geleneğine göre, camileri inşa edenlerin mezar veya türbeleri caminin hemen yanında bulunuyordu. Kabrin üzerinde altın ve gümüşle kaplı bir halı, başının altında Hristiyan alçak gönüllülüğünü hatırlatan sultanın kıyafet ve ayakkabılarından alınan tozlarla harmanlanmış bir tuğla bulunuyordu. Bu düşünce Kur'ân da yer alan "Allah yolunda tozlarla kirlenen cehennem ateşinden korkmasın" ayetinden yola çıkılarak hayata geçiriliyordu.[136] Yapılan araştırmalara göre ve seyyahın da kaynak

[136] Gautier, *Constantinople*, 278-279.

belirtmemesi üzerine bu sözün ayet olmadığını tespit ettiğimizi söyleyebiliriz. Hadis olma ihtimali yüksek olsa da bu ifadelerin olduğu bir hadis de bulunmamaktadır.

Du Camp'a göre Süleymaniye Camii İstanbul'un en zengin camisiydi[137]. Minareleri, çeşmeleri ve altın hilallerle süslenmiş kubbeleriyle en muhteşem cami olarak tanımlanabilirdi. Fakirleri doyurmak için yemekhane (imaret), kolej (medrese), kervansaray, hastane (darüşşifa) ve kütüphane Sultan Süleyman'ın kabrini çevreliyordu. Seyyah caminin ana kapısının üzerinde siyah mermerin üstüne altın renginde Kur'ân'dan Nur suresinin otuz beşinci ayetinin yazıldığını aktarıyordu.

Fransız gezgin, muhteşem Süleyman'ın türbesinde sadeliğin hâkim, sadece halıların süslü ve yumuşak olduğunu ve sultanın kabrinin yanında Hürrem Sultan'ın kabrinin yer aldığını ifade ederken onun sultanın gözdesi ve eski bir Hristiyan olduğunu özellikle dile getirdiği görülmektedir.

Du Camp caminin çıkışında kırmızı mermer taşından yapılmış bir lahidin göze çarptığını, toz toprak içinde, yağmur sularının tahrip ettiği, yabani otların büyüdüğü kendi haline bırakılmış bu bakımsız mezarlığın sahibinin Bizans'ın hükümdarlarından Konstantin'den başkası olmadığını şaşkınlıkla bildiriyordu.

Gautier diğer camilerle beraber zikredilmesi gereken en önemli camilerden bir tanesinin de mükemmel mimarisiyle şüphesiz Süleymaniye Camii olduğunu ifade etmektedir. Camiyle alakalı detaylı bilgi sunmayan Fransız seyyah, mabedin hemen yanındaki türbede ise Sultan Süleyman ve kabrinin üzeri kaşmirle örtülen meşhur Roxelane'nin yani Hürrem Sultan'ın bulunduğunu ifade ediyordu.[138]

Sultan Bayezid Camii[139] ile alakalı Du Camp ve Gautier'in aktardıkları benzerlikler teşkil etmekteydi. Her ikisi de caminin etrafında bulunan güvercinlerin oraya yerleşmelerinin sebeplerini okurlarına ulaştırmayı hedefliyorlardı.

Du Camp, II. Bayezid'in inşa ettirdiği camisine gittiği bir vakitte, kendisinden sadaka isteyen ve çift olan güvercinlerini satmaya çalışan yaşlı ve kambur bir kadınla karşılaştığını ve sultanın bu güvercinleri kadından satın alıp camiye bağışladığını aktarır.

[137] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 238-241.
[138] Gautier, *Constantinople*, 279.
[139] Gautier, *Constantinople*, 236-238.

Caminin etrafını çevreleyen bu kuşların o iki güvercinin neslinden geldiğini bildirmektedir.[140]

Gautier, Sultan II. Bayezid Camii'nin diğer camilere kıyasla küçük mimari farklılıklar bulunduğunu, cami içinin jasper ve porfir taşlarından güzel sütunlar barındırdığını aktarmaktadır. Mabedin üzerinde San Marko Meydanı'ndaki gibi güvercin sürüleri uçuşuyordu. Avluda ellerinde fiğ tohumu ve buğday taneleriyle dolu torbalarda yaşlı bir Türkün bulunduğunu ifade eden gezgin, satın aldığı yemleri etrafa serpmesiyle minarelerden, kubbeden binlerce güvercinin sürü halinde ayak ve omuzlarına doğru üşüştüğünü bildiriyordu. Birkaç dakika sonra ortada yem kalmıyor, güvercinler bir sonraki hayırseveri beklemek üzere havalanıyordu. Gautier bu güvercinlerin II. Bayezid'in fakir bir kadından satın alıp camiye bağışladığı iki vahşi güvercinden geldiğinin bilinmekte olduğunu ve zamanla sayılarının inanılmaz bir şekilde çoğaldığını şaşkınlıkla belirtmektedir.[141]

Mathieu, Fatih Camii'nin 1463'te bazilika kalıntılarından kalma taşların üzerine tamamen mermerden inşa edildiğini belirtmektedir. Seyyah, giriş kapısının üzerinde Hz. Muhammed'in (sav) "*İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, fetheden ordu ne güzel ordudur*" sözünün yer aldığını ve caminin etrafında kütüphane, fakirler ve akıl hastaları için hastane, okullar ve hamamların bulunduğunu aktarıyordu.[142] Seyyah diğer selâtin camiler ile ilgili çoğunlukla mimari farklılıklara dikkat çekmiştir.

2.2.2. Tekkeler

Farsça dergâh adıyla bilinen tekkeler bir şeyhin liderliğinde tasavvuf eğitimin verildiği mekanlar olarak tasvir edilebilir. Tekkeler şeyh ve müritler veya padişah ve vezirler tarafından kurulmuştur. Genellikle şeyhlerin kendi kaynaklarıyla yapılan bu mekanlar müritlerin yardımlarıyla ayakta kalmaya çalışırdı. Maddi imkanların yetersiz olduğu durumlarda tekkelerin geleceği tehlikeye girmiş ve tarih sahnesinden çekilmeye mahkûm kalmışlardır. Devletlerin tekkelere karşı bakış açıları bu kurumların varlık ve

[140] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 237.
[141] Gautier, *Constantinople*, 278-279.
[142] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 362-363.

sayısını doğrudan etkilemiştir. Osmanlı Devleti tekkelerin iç yapısına çok az müdahil olmuş ancak gerektiği zamanlarda geri durmamıştır. Bunun en net örneği 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasıyla beraber yasaklanan Bektaşiliğe ait tekkelere yapılan şeyh tayinlerinde görülmektedir.[143]

İslam toplumunun hissi ve manevi boyutlarını temsil eden, mensuplarının güzel ahlaklı olmalarını hedefleyen tasavvuf ve onun kurumsallaşmış yönü olan tekkeler ve tarikatların etkileri sadece din alanla kalmamış, bulundukları coğrafyalarda toplumlara rehberlik etmişlerdir. Müslümanların bulundukları toplumlarda halkın üzerinde en çok etkisi olan kurumların başında gelen tekkeler, devlet ile yurttaşları çift yönde etkileşim içinde tutmuşlardır. Bunun Osmanlı örneğindeki uygulaması tarikatların öncelikle devlet tarafından tescili ile başlamaktadır. Tescil edilen bu tarikatların mensupları da dolaylı yoldan da olsa meşru bir zemin elde etmişlerdir.[144]

Batılı seyyahların en çok ziyaret edip, gezi-gözlem yazısı kaleme aldıkları tarikatlar Mevlevî ve Rıfaî tarikatları olmuştur. Tekkelerde ise İstanbul için, Galata ve Üsküdar Mevlevîhanesi ile Üsküdar Rıfaî Asitanesi'dir. İlkinde beyaz tennureleri ile kendi eksenlerinde dönenler (derviches tourneurs), diğerinde ise kesici aletleri kullanmakta geri durmayıp haykırarak zikredenler (derviches hurleurs), Batılıların Doğu toplumlarında aradıkları egzotizmi vermeye fazlasıyla yetiyor olmalıydı. Avrupalı seyyahlar için Mevlevî seması bir dans gösterisine dönüşürken, Rıfaî ayinleri ise ürperti hissettiriyordu.[145]

Fransız seyyahlar gezi notlarında ekseriyetle kendi ülkelerinde olmayan konular üzerinde durmayı tercih etmişlerdir. Tekkeler ve dergâhlar tam da onların ilgisini çeken, Doğu'nun izlerinin iliklere kadar hissedildiği mistik bir hava sunuyordu. Bilmediklerinden veya hor görmelerinden ötürü kullandıkları bazı terimler Müslümanları rahatsız edecek seviyeye ulaşabilmiştir.

[143] Mustafa Kara, "Tekke", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/368-369.
[144] Erkan Övüç, "Tekke tarihi Nasıl Yazılır? Kaynaklar Üzerine Bir Tasnif Denemesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 429.
[145] Övüç, "Tekke tarihi Nasıl Yazılır? Kaynaklar Üzerine Bir Tasnif Denemesi", 451.

2.2.2.1. Üsküdar Rıfaî Asitanesi

Bu bölümde Batılı seyyahların en çok ziyaret ettikleri tekkelerden bir tanesi olan Üsküdar'da bulunan Rıfaî Asitanesi ile ilgili Fransız seyyahların yapmış oldukları gözlemler aktarılacaktır. Tekkenin tarihçesini kısa bir şekilde aktardıktan sonra Rıfaîlerin özel ayin ve seremonilerine yer verilecektir. Batılı seyyahların oryantalist çalışmalarına bu tarikatlarla büyük katkı sağladıkları söylenebilir. Zira bu olumsuz ve önyargılı imaja Rıfaî dervişlerinin önemli malzemeler sundukları bir gerçektir. Rıfaîler, sadece Batılı seyyahların değil İslam ulemasının da sert eleştirilerine maruz kalmışlardır.[146]

12. yüzyılda Ahmed er-Rıfaî tarafından temeli atılan Rıfaîyye tarikatının en önemli özelliklerinden bir tanesinin kendine özel ayinleri olduğu belirtilmelidir. Başladığı dönemden itibaren her zaman törenlerin icra ediliş şekli, insanların merakını cezbetmiştir. İbni Battuta'nın seyahatnamesinde de Rıfaîlerin ayinleri detaylıca anlatılmış, "bürhan" isimli özel bir merasimin de düzenlendiği aktarılmıştır. Kılıç, şiş, topuz ve tığ gibi kesici aletler, yanak, karın ve kol gibi vücudun farklı bölgelerine sokulur veya asıl ifadesiyle "darp" edilirdi. Bununla beraber daha korkunç ve ürpertici uygulamaların olduğunu da zikredebiliriz. Kızgın demirlerin bedenin farklı noktalara sürüldüğü, bununla kalmayıp ağızlarında, dillerinde beklettikleri de kayıtlara geçmiştir. Bu yapılan ayinlerde maksat tarikatın hak olduğunu insanlara göstermektir.[147]

Rıfaî tarikatının Anadolu'nun İslamlaşmasında katkısı çok büyük olmasına rağmen İstanbul'da yayılmaları 16. yüzyılın sonları olarak bilinmektedir. Rıfaîlik her ne kadar Sünni bir ekol olsa da özellikle adap ve erkanında müşahede edilen farklı unsurlar ile ayinlerin içeriğinden dolayı ulemanın tepkisini çekmemek maksadıyla erken dönemde Payitahttaki teşkilatlanmaları geciktirilmiştir.[148]

Maxime Du Camp'ın *derviches hurleurs,* yani haykıran veya bağıran dervişler olarak tercüme edilebilecek tarikat hakkındaki izlenimleri ele alınmaya çalışılacaktır.

Du Camp şeyhin elliye yakın adam tarafından takip edildiğini, bazılarının iğrenç bir kirliliğe sahipken bazılarının haşaratların verdiği rahatsızlığı gidermek adına belinde

[146] Muharrem Varol, "Oryantalist İmgelemin İnşasında İstanbullu Bir Tekke: Rifâi Âsitânesi", *Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyumu,* ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), III/708.
[147] Varol, "Oryantalist İmgelemin İnşasında İstanbullu Bir Tekke: Rifâi Âsitânesi", 708-709.
[148] Varol, "Oryantalist İmgelemin İnşasında İstanbullu Bir Tekke: Rifâi Âsitânesi", 712.

tahta kaşık taşıdığını aktarıyordu. Çoğunun saçları böbreklerine kadar uzanıyor, üç veya dört tanesi dans ederek, hoplaya zıplaya tekkeden içeri giriyordu. Seyyah bu delileri özenle ağırlayan dervişlerin onlara Tanrı katında kutsalmış gibi baktıklarını, seremoninin doruk noktalarında yaptıkları hareketleri kafeste inleyen vahşi hayvanları anımsattığını, yüzlerine darbeler verip ciğerlerinin derininden en korkunç sesleri çıkardıklarını belirtiyordu.[149] Geçirdikleri nöbetlerle sıcağa karşı duramayanlar sırayla sarıklarını, kaftanlarını, kemerlerini çıkarıyorlardı. Seyyaha göre bazıları sadece iç çamaşırlarıyla öfkeli jimnastiklerine devam ederken bazıları haykırışlarıyla beraber kulakları parçalayan bir ses tonuyla Allah nidalarını haykırıyordu. Gezgin bu gürültüye tiz bir sesle Kur'ân okuyanların baskın bir biçimde eşlik ettiğini ifade ediyordu.

Dervişler Mekke'den gelen iki önemli din adamının gelişini kutlamaya hazırlanıyorlardı. Seyyaha yardımcı olan tercüman salonu terk etmeleri gerektiğini söylemiş ancak Du Camp kalmayı tercih etmişti. Tamburların ritmi ve kükremeleriyle beraber dervişlerde sarhoşluk belirtileri oluşmuştu. Eline demir bir şiş alan şeyh, aleti yanaklarından geçirirken yanındakiler onu taklit ediyor salondaki dervişlerin tamamı kendine bir eziyet uyduruyordu. Bir çocuk tırnaklarıyla kulaklarını parçalıyor, bir diğeri kolunu ısırıp kanlı derisini uzağa tükürüyordu. Du Camp bu korkunç tabloyu seyredebilen yalnızca iki kişi kaldığını bildiriyordu.[150]

Gautier ise uluyan dervişlerin tekkesine girmeden önce ayakkabıların çıkarılması gerektiğini, Avrupalı dostlarına aktarıyordu. Mekanları Mevlevîlerinki gibi dairesel değil mimari güzellikten uzak kare şeklindeydi. Duvarlarında yaklaşık on beş tane devasa tambur ve birkaç Kur'ân ayeti bulunduruluyordu. Gördüklerinden tedirgin olan Gautier şu sözleri aktarıyordu:

> *"Şeyh ve müritlerinin oturdukları halının arkasındaki duvarda vahşi bir dekorasyon hakimdi. Kendimizi bir işkenceci veya engizitör atölyesinde olduğumuzu zannediyorduk. Zincirler, envaı çeşit silahlar, kerpeten, pense, hangi sebeple kullanıldığını bilemediğimiz, ameliyat öncesi cerrahın odasında gördüğümüz gibi tüylerimizi diken diken eden, onlarca endişe verici ve barbarca aletler vardı. Dini mertebe olarak doruk noktasına geldikten ve heyecanlarını bağırarak göstermede yeterli olmadıkları anlarda dervişler bu korkunç aletlerle kendilerini kırbaçlıyor, kesip deliyordu."*[151]

[149] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 150-152.
[150] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 155-156.
[151] Gautier, *Constantinople*, 149.

Fransız gezgin, şeyhin oldukça asil ve görkemli, yaşlı ve sıska bir adam olduğunu belirtiyordu. Yanı başında altın renginde çizgi bulunan beyaz sarıklı, üzerinde sadece Peygamber soyundan gelenlerin ve hacıların kullanabildiği yeşil cübbeli genç bir adam bulunuyordu. Onun hüzünlü ve sade profili, esmer teni Türklerden ziyade Arapları hatırlatıyordu. Dervişler dua etmeye hazır bir şekilde sıralanmış, tek ağızdan, büyük ve heybetli, Herkül göğüslü, demirden ciğerleri ve olağanüstü bir sesi olan adamın söylediklerini tekrar ediyorlardı. Her mısra sonrası başlarını arkadan öne, önden arkaya sallıyorlardı. Seyyah, uzun müddet bakınca tatlı bir baş dönmesi etkisi yaptığını ifade ediyordu. Kimi zaman Müslüman izleyiciler karşı konulamaz havaya kendini kaptırıp kafesteki ayı gibi delirmişçesine dervişlerin arasına karışıyordu. Bazı dervişler hareketlerine coşkulu bir biçimde devam ederken başlarını duvarlara vurma tehlikesi ile karşı karşıya geliyordu. Ardından hepsi zincir oluşturacak şekilde ayağa kalkıyor, ellerini diğerlerinin omuzlarına getirip, boğuk ve uzun bir sesle *Allah-hu!* nidaları getirmeye başlıyorlardı. Bu ses, insan sesinden oldukça uzak görünüyordu. Gautier büyük bir şaşkınlıkla şu sözleri söylemekten kendini alamamıştır: *"Nasıl oluyor da bir saati aşan bu ağıtlardan sonra göğüs kafesleri parçalanmıyor, zedelenmiş damarlar çatlamıyordu."* Bu husus, seyyahın en merak ettiği konuların başında geliyordu. Uluma kükremeye dönüşüyor, aslan homurtusu, farklı hırıltılar, kar üzerinde zıplayan kurt misali seremoni devam ediyordu.[152]

Seyirciler arasında bulunan Katolik dindarlar, dervişlerin hallerine sakallarının arasından gülüyorlar, dervişlerin yaptıklarını saçma buluyorlardı. Gautier bu davranışın gülünç olduğunu, Katoliklerin de benzer ibadetlerle Yehova'ya ulaşmayı hedeflediğini aktarıyordu. Gautier üst kısmında kıyafeti olmayan iki fanatiğin, dervişlerin arasına daldığını ve ellerine duvarda bulunan kesici aletlerden alıp birbirlerini yaralamaya çalıştığını korkuyla söylüyordu.[153]

Törenin son kısmında seyyahın en çok şaşırdığı diğer bir husus da yedi yaşlarında bir kızın törenin bitmesiyle şeyhin yanına gittiğini ve yerde bulunan koyun postunun üzerine uzandığını, şeyhin iki müridin yardımıyla çocuğun üstüne çıkıp birkaç saniye durduğunu okurlarına aktarıyordu. Küçük çocuğun oldukça neşeli bir şekilde tekkeden

[152] Gautier, *Constantinople*, 150-151.
[153] Gautier, *Constantinople*, 153.

ayrıldığını, bununla beraber bazı annelerin, üç, dört yaşlarındaki çocuklarını getirip aynı şekilde koyun postu üzerine yatırıp şeyh tarafından ezilmesine izin verdiklerini bildiriyordu. Kimi çocuk hiç etkilenmezken kimi çocuğun acıdan gözleri kafasından ayrılacak gibi oluyordu. Gautier bu uygulamanın gençler, yetişkinler, askerler ve devlet yetkilileri tarafından bile yapılıp, bütün hastalıkların iyileştiği düşünüldüğünü aktarıyordu. Gautier tekkenin ibadet mekânı olmasının yanında aynı zamanda bir şifahane olduğunu tasvir etmektedir.[154]

Henri Mathieu'e göre halkın nazarında olduğu gibi ulema sınıfı da dervişlerin Tanrı'ya daha yakın olduklarını düşünüyorlardı. Seyyah, dervişlerin dini tasavvufi bir yörüngeye sokmak için çabalamakta olduklarını belirtiyordu.[155]

Toplu halde zikir çekenleri, uluyan dervişler diye isimlendiren gezgin, ayin esnasında dönmek yerine Allah ismini sürekli tekrar ederek bedenlerini sallandırdıklarını aktarıyordu. Mathieu, o anda yaşadıklarını şu şekilde ifade ediyordu:

> *"Gözleri alevli, boyunları gergin, damarları şişkin bir halde gelip ulumaları hızlanıyordu. Acıları arttıkça coşkuları da artıyordu. Öyle bir hale geliyorlardı ki burun ve kulaklarından kanlar fışkırıyordu. Yere yığıldıktan sonra bile nöbet geçirir vaziyette devam ediyorlardı. Bu gelenek Antik Yunan'daki Daktillerin bir uygulamasıyla çok benzerlikler taşıyordu."* [156]

2.2.2.2. Galata Mevlevîhanesi

Mevlevîlik, tasavvuf tarihinde önemli bir ekol olup Anadolu topraklarının kültürel hafızasını şekillendirmiş tarikatlardan biridir. Her ne kadar kurumsal açıdan Sultan Veled başlatmış olsa da pîr olarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî kabul edilmiştir. Asırlar boyunca da Mesnevi çerçevesinde bir tasavvuf modeli kurmuşlardır.[157]

13. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya'da temelleri atılan, Selçuklu birliğinin dağılması sonrası farklı beyliklerin sınırları içerisinde, 15. yüzyılın başlarından itibaren de Osmanlı topraklarında yayılmaya başlayan Mevlevîler,

[154] Gautier, *Constantinople*, 154-155.
[155] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 199.
[156] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 201.
[157] Safi Arpaguş, "Galata Mevlevîhânesi Örneğinde İstanbul Mevlevîliğinin Kültürel Hayata Etkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/33 (2014), 17.

İstanbul'un fethedildiği dönemlerde Osmanlı tasavvuf hayatında yerini almıştı. İstanbul Mevlevîhanelerinden bahsedecek olunursa, Mevlevîlik Osmanlı tasavvuf kültürünün en yaygın tarikatlarının başında gelmesine rağmen tekke sayısı açısından diğer tarikatların gerisinde bulunuyordu. Mevlevîyye'nin tekke sayısının az olmasının en önemli nedenlerinden bir tanesinin bazı araştırmacıların *popular sufism* olarak isimlendirdikleri, geniş kitlelere hitap etme derdinde olmayıp Nakşibendiyye, Halvetiyye, Kadiriyye, Rıfaîyye gibi tarikatlardan farklı olarak tasavvuf kültürünün klasik boyutunu temsil etmek gayesini gütmesi olduğu söylenebilir. Edebiyatı, musikisi, fikriyatı ve irfanı ile daha seçkin bir kitleye hitap ettikleri bilinmektedir.[158]

Tarihi kaynaklarda ve halk arasında Kule Kapu Mevlevîhanesi, Galata Tekkesi, Galata Hangâhı, İskender Paşa Zaviyesi, Begoglu Dergâhı gibi isimlerle anılan Galata Mevlevîhanesi, İstanbul'un en kadim asitanesi olarak kabul edilir. Mevlevîhane Fatih Sultan Mehmed ve Sultan II. Bayezid'in Osmanlı Devleti'nin başında olduğu dönemlerinde görev yapmış İskender Paşa tarafından 1491 yılında inşa edilmiştir.[159]

Mevlevîyye tarikatına ayrı bir bölüm oluşturulmasının nedeni seyyahların bu konudaki tutumlarıdır. Dönen dervişler olarak tanımladıkları Mevlevîler, seyyahlara oldukça farklı ve eşsiz hisler yaşatıyordu. Camilere resmi izinle girebilen seyyahlar Galata Mevlevîhanesi'ni ziyaret etmek için herhangi bir engelle karşılaşmıyorlardı. Her hafta salı ve perşembe günleri saat ikide yapılan mukabeleyi izlemek üzere dergâha gelen seyyahlar, semahanenin özel bir kısmında mukabeleyi takip edebilmekteydiler.[160] Galata'da bulunan Mevlevîyye dergâhındaki mimari özellikler ve Fransız seyyahların bu mekânda yapılan ibadet ve ayinlerle ilgili gözlemleri sunulmaya çalışılacaktır.

Pera mezarlığının yanında bulunan Mevlevî tekkesine çınar ağaçlarının gölgesinde ve kumdan yapılı bir yoldan giriş yapan Maxime Du Camp izlenimlerini şu şekilde aktarıyordu:

> "*Kutsal mekânı kirletmemek adına ayakkabıların üzerine sarı terlikler geçirilen, dar bir girişten geçtikten sonra ahşap döşemeli bölüme ulaşılan, geniş pencerelerle aydınlatılan, daire şeklinde inşa edilen, sahnesi korkuluklarla*

[158] Baha Tanman, "İstanbul Mevlevihaneleri", *Osmanlı Araştırmaları* 14/14 (1994), 177-178.
[159] Ayşegül Mete, *XVIII. Asır İstanbul Mevlevîliği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 23.
[160] Necip Fazıl Duru, "Batılı Seyyahların Gözüyle Dönen Dervişler", *Hece Edebiyat Dergisi* 130 (2007), 7.

korunan bir alandı. Seyirciler de bu alanın arkasında bulunuyorlardı. Mekke istikametine doğru bakan mihrapta üzerinde altın harflerle işlenmiş uzun örtüler bulunuyordu. Dervişler kollarını Hz. İsa'nın çarmığa gerildiği gibi açarak, başlarını omuzlarına eğerek ve gözlerini kapatarak dönmeye başlıyorlardı. Çok dar bir alanda bulunmalarına, otuz ila kırk civarı olmalarına rağmen asla birbirlerine ne değiyor ne de çarpıyorlardı."[161]

Du Camp güzel hayallere kavuşmak arzusuyla baş döndürücü valse katılmayı düşündüğünü dile getirmekten kendini alıkoymamıştır. Genel olarak Mevlevîlere karşı olumlu bir tavırla baktığını da söylemek yanlış olmayacaktır. Müziklerini beğendiğini, dervişleri de takdir ettiğini ifade etmiştir.[162]

Du Camp'ın yakın arkadaşı olan bir diğer seyyah Gustave Flaubert de Mevlevîleri şu sözlerle övmüştür:

"Semazenlerin sırası çok hoşgörülü görünüyor: onlar için gerçek Mekke kalplerinde bulunuyor; gayri Müslimlerle ne iletişim kurmayı ne de açıklama yapmayı reddediyorlar."[163]

Mevlevî dervişlerden oldukça etkilen Gautier onlardan detaylı bir biçimde bahsediyordu. Gautier'e göre onlar dönen dervişler veya Mevlevîler adında toplu bir şekilde tekke adındaki manastırlarda yaşayan Muhammedi keşişlerdi. Seyyaha göre derviş kelimesinin anlamının fakir olmasına rağmen aralarında oldukça zengin olanlar da vardı. Ona göre bu maddi gücün kaynağı vasiyet veya bağışlara dayanıyordu.

Seyyaha göre müftü ve alim kesimi dervişlere iyi gözle bakmıyorlardı. Bunun sebebi muhalif ilkelerinden, alt kesim halkın üzerindeki nüfuzları veya onları hor görmelerindendi.

Gautier gayrimüslimlerin ibadet seremonilerine namaz vakitlerinde katılmak istemelerine rağmen onları engelleyen ve kovan diğer Müslümanların aksine dervişlerin, Avrupalıların ayakkabılarını kapıda bırakmaları halinde tekkeye girmelerine müsaade ettiğini belirtiyordu. Seyyah, Hristiyanların köpeklerinin olmasının onların dualarını okumalarını engellemediğini, aksine bundan gurur duyduklarını ifade ediyordu. Gezgin Pera'daki tekke, kabirler ve servi ağaçlarıyla çevrili, ön cephesi sade, kapısında arma ve Türk yazısı, demir parmaklı pencerelerin arkasında dervişlerin mezarlarının ve su

[161] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 145-147.
[162] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 146.
[163] Oğuz, "Gustave Flaubert'in İstanbul Destinasyonu", 53.

çeşmesinin bulunduğu bir yapı olduğunu aktarıyordu. Seyyaha göre tekkenin içi camiler ve diğer yapılardan farklıydı. Küçük hücrelere benzeyen odaları barındıran bitmek bilmeyen koridorlar ve oralarda sessizce ders çalışan insanlar mevcuttu. Avluda ise yeşilliklerin arasında huzur veren fıskiye bulunuyordu.[164]

> *"Katolik ülkelerin soğuk, hüzünlü, ölüm kokan manastırlarının havasından uzaktır burası. Güneş içinde, tatlı renklere boyanmış oturma odalarının ardında, Boğaza bakan havadar ve ışık dolu harikulade bir panorama görülür; Üsküdar ve Kadıköy Asya kıyısında uzanır, karlar altında Bitinya'daki Olympos dağı, denizin hareleri üzerinde sırlanan Prens Adaları, sarayları, köşkleri bahçeleriyle Topkapı Sarayı'nın burnu, altı minaresiyle Sultanahmet, bir Yemen tülü gibi pembe ve beyaz çizgileriyle bezenmiş Ayasofya, bütün uluslara ait bayrakların dalgalandığı gemilerden oluşan bir orman. Bu, durmadan değişen, yenilenen, seyrine doyulmayan bir görüntü."*[165]

Gautier Mevlevîlerin dini valslerini uyguladıkları salonun avlunun sonunda yer aldığını, salon dışında Türk kaligrafisinin yani hat sanatının en güzel örneklerinin bulmanın mümkün olduğunu, içinin hem dans hem gösteri salonunu andırdığını, sultan ve kadınların oturacakları yerlerin ayrı tutulduğunu, yabancı gözlerden haremlerdekine benzer parmaklıklar vesilesiyle korunduğunu aktarıyordu. Seyyah ellerinde Kur'ân ayetlerinin, sultan veya tekkeleri destekleyen vezirlerin mührünün bulunduğu tabletlerle izleyicilerin karşısına geçen orkestranın, mavi ve beyaz kıyafetler giydiklerini belirtiyordu. Gezgine göre dervişler, fanatik bir tarikattan ziyade sınıftaki talebeleri andırıyordu.

Gautier, Türk ve Frenklerin gösterileri aynı anda izleyebildiklerini, gösterinin topluluk liderinin ceylan derisinden halının üzerinde oturur vaziyete gelmesinin ardından ikişerli şekilde dervişlerin ağır hareketleriyle beraber başladığını, ortada bulunan yaşlı, kır sakallı liderin halinin diğer dünyadan geldiğini gösteriyor gibi olduğunu ifade ediyordu.[166] Fransız seyyah, dervişlerin şeyhlerini Doğuluların selamlamasıyla ellerini kalplerine getirerek selamladıklarını, bunu bir sultan ya da azize yapılırcasına derin saygı, nezaket, itaatlerinin göstergesi ve dini gelişimleri için yaptıklarını ve devamında dervişlerin ağır hareketlerle yerlerine döndüklerini aktarıyordu.

---

[164] Gautier, *Constantinople*, 132-133.
[165] Théophile Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri,* çev. Nuriye Yiğitler (İstanbul: Profil Kitap Maviağaç Kültür Sanat Yayıncılık, 2018), 135.
[166] Gautier, *Constantinople*, 134-135.

Gautier, Mevlevîlerin kıyafetlerini şu sözlerle tasvir etmekteydi:

> *"Müslüman keşişlerin başlarında bulunan şapka keçeden yapılmış, kızıl veya kahve renginde ters çevrilmiş çiçek saksısına benziyordu. Üzerlerinde bir hırka, beyaz kumaştan yapılmış ceket ve uzun bir entari, ayak bileklerine kadar uzanan bir içliğe sahiplerdi. Vals başlamadan önce üzerlerindeki yeşil, mavi, mor, boz veya farklı renklerdeki mantolarını çıkarıyorlar, yorgunluktan nefes nefese ve ter içinde kalıp yere yığıldıktan sonra mantolarını geri giyiniyorlardı."*[167]

Gautier dervişlerin Kur'ân ayetlerini okuduktan, başlarını yeterince salladıktan sonra mantolarını yere bıraktıklarını, salonda daire çizecek şekilde yürüyüp lideri yani şeyhi selamladıklarını ifade ediyordu. Seyyah bu selamın aralarında bir dua veya mıknatıslı bir irtibat taşıdığını düşünüyordu. Bu olaydan sonra dervişlerin görünüşlerinin tamamen değiştiğini söyleyen Gautier, seremoni başlamadan kasvetli, uyuşuk ölü halde olan bu insanların yüz ve gözlerinin parladığını ve hareketlerinin canlandığını belirtiyordu.

Seremonide sahip olduğu gözlemleri aktarmaya devam eden gezgin, Kur'ân ayetleriyle beraber flüt ve darbukaların ritimlerle eşlik etmeye başladığını vurguluyordu. Dalgalanmalar sonrasında bu ritimler ruhları ele geçirecek hale geliyor, bu dalgalı ritimler insanı bilmediği diyarlara sürükleyen, anlatılması zor sevinç ve hüzünler tattıran büyüleyici bir hava oluşturuyordu. Seyyah o esnada sahip olduğu duygu dünyasını şu sözlerle aktarıyordu:

> *"Daha öncelerde unutulan rüyaları hatırlatan, hatıraları göz ününe getiren, eşsiz resim ve tabloları canlandıran semavi bir müzik."*

Gautier dervişlerin ellerini yatay biçimde Hz. İsa'nın çarmığa gerildiği gibi açtıklarını ve yavaşça kendi eksenlerinde dönmeye başladıklarını, eteklerinin uçmaya çalışan kuşların kanatları gibi havalandığını ifade ediyordu. Gautier'e göre hızlarının artmasına rağmen istikrarlı olmaları, esnek hareketleri ve yorgunluk belirtilerinin olmaması etkileyiciydi. [168] Seyyah en cesur Alman valsçinin bile bu hareketlerden sonra boğularak öleceğini, onların ise hiç yerlerini değiştirmeden oldukça hızlı bir şekilde, bir topaç gibi uyur vaziyette döndüklerini aktarıyordu. Gezgin yaklaşık yirmi kişi olmalarına rağmen dervişlerin Java çiçeklerine benzediklerini ve bu halde kendi yörüngelerinden

[167] Gautier, *Constantinople*, 135-136.
[168] Gautier, *Constantinople*, 137-138.

çıkmadıklarını belirtiyordu. Fransız seyyah, liderin aralarında dolaştığını, arada ellerini birbirine vurduğunu, bunu ya ritmi arttırıp indirmesi için orkestraya, ya da dervişlerin şevklerinin desteklemek için yaptığını, dervişlerin kendi eksenlerinde dönmelerine ara verip alanın içinde tur atıp dinlenmelerini sağladığını vurguluyordu. Seyyah devamında seremoni tamamlanacak zannederken darbuka ve flütlerin bir seviye artmasıyla hareketlerin hızlanmaya başladığını, ancak bu hızın düzenlerini bozmayıp dakikada yaptıkları dönüşlerin arttığını, dervişlerin yoruldukça kollarını kaldırıp veya indirdiklerini denizde akıntıya girmiş yüzücü gibi davrandıklarından bahsediyordu. Gautier semazenlerin yüzlerinde hafif bir tebessüm, başları ise ilahi bir rüyadaymışçasına eğik bir görünümde olduklarını bizlere aktarmaktaydı.

Seyyahın dediğine göre en meşhur ressamlar bile ilahi aşkı bu kadar güzel gösteremezdi. Mistik kokularla bezenmiş, ilahi parıltılarla donanmış, cennete benzer hayaller kurduran bir derviş Gautier'e *"Eğer diğer alemde, ruhlar insan suretini koruyorsa kesinlikle bu dönen dervişe benzemelidir"* sözlerini dedirtiyordu.

Fransız seyyah, ayinin sonunda danslarını birer birer tamamladıklarını, geldikleri sırayla salondan üzerlerine mantolarını alıp çıktıklarını ekliyordu.[169]

Seremoni haricinde dönen dervişlerle alakalı hissiyatını aktaran Gautier şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Tekkeleri yanar vaziyette olan Mevlevîlerin lideri halının üzerinde tütün içmekteydi. Yangın ilerledikçe dervişler halının üzerinde durmaya devam eden şeyhlerini uzaklaştırırdı. Bu hadise Doğu kaderciliğinin güzel bir yansımasıydı. Aynı semtte bulunan Hristiyanlar, Türklerin sahip olduğu teslimiyeti göstermeyip yangından kurtardıkları eşyaların üzerinde bağırıyor ya da ağlıyorlardı."* [170]

Genel olarak Gautier'in Galata Mevlevîhanesi ile alakalı görüşlerinin olumlu olduğunu söylemek mümkündür. Camilerde yabancılara karşı olan olumsuz tavrın aksine Galata dergâhındaki dervişlerin daha hoşgörülü ve samimi yaklaşımları Gautier'in bu tarikata karşı sempatisini arttırmıştır. Dervişlerin ayin şekli ve hallerini hayranlıkla tasvir etmekten kaçınmamıştır.

[169] Gautier, *Constantinople*, 139-142.
[170] Gautier, *Constantinople*, 265.

Mathieu dönen dervişler olarak tarif edilen Mevlevîlerin kurucusu olan şahsiyetin Celâleddin'i tanıtıp sözlerine başlamamıştır. Seyyah seremonilerde dervişlerin danslarının Antik Yunanlardaki Koribantların uyguladığı bir dans çeşidi olduğu ve müziklerinin de Anadolu'da yaşamış Frigyalılarla örtüştüğünü ifade ediyordu.[171] Fransız gezgin, dini pratiklerini yaptıkları odanın oldukça geniş çaplı ve tavandan gelen ışıkla aydınlık hissiyatı verildiğini, şeyhin yüzünü Doğu'ya dönerek halkanın ortasına oturduğunu bildiriyordu. Ardından halkadaki dindarların yavaş bir şekilde odanın etrafında dönüp, sırayla şeyhlerinin önünde eğildiklerini, bu yapıldıktan sonra kolları çarpı şeklinde, gözleri kapalı veya göğe bakar vaziyette, başlarını sol omuzlarına eğerek kendi eksenleri üzerinde dönmeye başladıklarını aktarıyordu. Mathieu'e göre yaptıkları hareketler hezeyan ve coşkuyu temsil ediyor, eteklerin döndükçe hava almasıyla beraber dengelerini kolay bir şekilde kurmaları sağlanıyordu. Seyyah vahşi bir müzik eşliğinde yapılan seremoninin ortamı hipnoz etmeyi hedeflediğini okurlarına aktarıyordu. Fransız gezgin müziğin artmasıyla bedenlerin olağanüstü bir heyecana bürünüp coşkunun doruk noktasına ulaşmasının ön görüldüğünü ve dansın şeyhin kendi ekseni üzerinde dönüp ardından Tanrı için dua etmesi ve dervişlerin toplu şekilde cevap vermeleriyle tamamlandığını ifade ediyordu. [172]

2.2.3. Vakıflar

Osmanlı Devleti'nde vakıflar, toplumun birlik ve beraberliğine, kültür hayatına önemli etkisi olan hayır müesseseleridir. İslam medeniyetinde vakıf ve şehir birbirinden bağımsız tutulamayacak kavramlardır. Cami merkezli İslam şehirlerinin çekirdeğini vakıfların finanse ettiği külliyeler oluşturmuştur.[173] İslam devletlerinde önemli bir role sahip bu kurumlar 19. yüzyılda Batılı işgalci ülkeler tarafından kötülenmeye ve karalanmaya başlanmışlardır. Kur'ân da vakıf kavramının geçmemesi İslam dünyasında tartışmalara sebep olmuştur. Ancak bu müesseseyle bağdaştırılabilecek farklı ayetler ve hadisler Müslümanlara rehberlik edegelmiştir. Allah yolunda mal harcamak (el-Bakara 2/195, 261), iyilik yapmada ... yardımlaşmak (el-Mâide 5/2), bu delillerin başında

[171] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 200.
[172] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 200.
[173] Selim Argun, "Halep Vakıfları", *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: İdarî, Siyasî ve Sosyal Yapı,* ed. Selim Argun (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 545.

gelmektedir. Sadaka ve sadaka-i cariye kavramları İslam dünyasında vakıf kültürünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.[174]

İslam coğrafyasının her karışında bulunan cami ve mescitler, mektep ve medreseler, imaretler, tekke, hankah ve zaviyeler, kütüphaneler, çeşme ve sebiller, hastaneler, kervansaraylar, yollar ve köprüler vb. eserler sundukları hizmetlerle birlikte hayrat kavramının önemli göstergelerindendir. 19. yüzyılda İslam ülkelerinde işgal hareketlerine başlayan Batı devletleri, bu ülkeleri tam manasıyla sömürgeleri haline getirme hedeflerinde engel gördükleri vakıf kuruluşlarına karşı tavır almışlar, ekonomiye zarar verdiklerini söyleyerek aleyhlerinde propaganda yapmışlardır.[175]

İstanbul'un vakıfların vesilesiyle kurulmuş bir hayrat şehri olduğunu söylemekle mübalağa yapılmayacaktır. Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde şehirlerin fethedilmesinden sonra devletin üst yetkilileri ve maddi anlamda durumu iyi olan şahsiyetler buralarda yeni vakıf müesseseleri kurdukları gibi nüfusunu arttırmak için bu şehirlere Türkmenlerin yerleştirildiği de bilinmektedir.[176] Türklerin vakıf müessesesi, eski Türklerden günümüze kadar ulaşan bir gelenektir.[177]

Vakıfların hizmet boyutunun yanında dini ve siyasi alanda önemli etkileri olmuştur. Sınır bölgelere yerleştirilen ve oralarda ticari ve zirai faaliyetlerde bulunan sûfiler, Anadolu coğrafyasının İslamlaşmasında önemli rol oynamış, onları vakıflar her daim desteklemişlerdir. Osmanlı siyasi hakimiyetinin devamı için vakıf müesseselerinden faydalanıldığı görülmektedir. Halkın üzerinde etkisi olan ulema ve tarikat şeyhlerini kendilerine bağlayan yöneticiler, vakfiyelerine koydukları hükümlerle devletin bekası ve vakfın kötülüklerden muhafaza edilmesi için dua edilmesini istemiş ve medreseliler ile tekkeliler arasında bir ahenk ve denge oluşması için de çalışmışlardır.[178]

Toplumun her alanında faaliyet gösteren vakıflara ve onların işleyişi ile alakalı Henri Mathieu'nün bilgi ve gözlemleri aktarılmaya çalışılacaktır.

---

[174] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479.
[175] Yediyıldız, "Vakıf", 42/480.
[176] Yediyıldız, "Vakıf", 42/483.
[177] İsmet Binark, "Yabancı Gözü ile Türk Vakıfları", *Kubbealtı Akademi Mecmuâsı* 4 (Ekim 1996), 44.
[178] Yediyıldız, "Vakıf", 42/484.

Mathieu'ye göre Osmanlı'da vakıflar, fethedilen topraklarda elde edilen ganimetlerin camilere aktarılmasını sağlayan bir mekanizmaydı. Cami inşaatı veya restorasyonu için bağışta bulunan hükümdarlar ve şahısların yardımlarını aktardıkları düzen olarak tanımlanabilirdi. Vergiden bağımsız olan bu kurumların varlığı kaçınılmaz bir hale gelmişti.

Seyyah vakıfların ilerleyen dönemlerde yeni bir yüze büründüğünü, gelirlerin yardım kuruluşlarına aktarıldığını ve halkın kullanımına açık mekânların iyileştirilmesinin ön planda olduğunu vurguluyordu. Mathieu'nün aktardıklarına göre kütüphaneler, okullar ve hastaneler bu vakıfların etkin olduğu kuruluşlardı. Vakıflar üç kısma ayrılıyordu. Birinci kısım camilere bağlı olanlar, ikinci kısım kamu hizmetiyle alakalı işleri yürütenler, üçüncü kısım ise şahsi vakıflardan oluşuyordu. Seyyaha göre bu yöneticilerin çoğu, miraslarına el konulmaması için vasiyetlerine vakıfların kendi nesilleri tarafından idare edilmesini şart koşuyorlardı.[179]

Nâzır, vakıf ıstılahında mütevelli manasında kullanıldığı gibi mütevellinin tasarrufatına nezaret etmek üzere, vakıf veya hâkim tarafından tayin olunan zattır.[180] Her vakıf, "nâzır" unvanıyla bilinen müfettişlerin yılda bir veya iki defa denetlediği mütevelli adında bir yöneticiye sahipti. Mathieu'nün "nâdir" olarak tanıttığı denetimden sorumlu bu görevliye Osmanlı literatüründe nâzır ismi verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde vakıf, maliye ve idare kurumlarında yönetici veya denetleyiciye nâzır, ilgili kurum ve faaliyete de nezâret denir. Nâzır mütevellinin vakıfla ilgili tasarruflarını kontrol altında tutan bir mekanizmadır. Nâzır unvanlı kişilerin görevlerinin büyük çeşitlilik gösterdiğini söylemek mümkündür. Vakıf alanında nâzırlık görevi genellikle sadrazam, şeyhülislam, Bâbussaâde ağaları gibi yüksek rütbeli devlet yetkililerine verilmiştir. İslam hukukunda bu görev yargıya ait bir sorumluluktur. Her nezâret birimi kendi disiplinlerinde örgütlenmiş ve 1826 yılına gelindiğinde Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti ismine bürünmüştür.[181]

---

[179] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 236.
[180] Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler* (Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1996), 44.
[181] Mehmet Genç, "Nâzır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/449-450.

Mathieu'nün aktardıklarına göre selâtin camilerinde nâzır ve mütevelli[182] heyeti saraydaki üst konumdakiler tarafından temsil ediliyordu. Başvezir ve şeyhülislam bunlardan bazılarıydı. Mathieu camilere yapılan yardımların masraflardan fazla olduğunu ve bu fazladan olan bağışların mütevelli ile müfettişlerin tarafından paylaşıldığını iddia ediyordu. Gezgine göre vakıflar, görünüşte camilere hizmet ettiği varsayılan ancak arka planında vakıfların kurucularının nesillerinin veya yönetici olarak belirlenen alimlerin devasa kârlar gerçekleştirdiği bir düzen haline gelmişti.[183]

Mathieu'e göre 1828'de II. Mahmud, cami ve kamuya hizmet eden vakıfları bir araya getirmeye çalışsa da genel hoşnutsuzluktan çekinip geri adım atmıştır. Ancak bu dönemde vakıfların gelirlerini denetlemek adına bir genel müdürlüğün kurulduğunu da ekliyordu. Bununla beraber devlet hazinesinin kazançlı çıkacağı düşünülse de vakıfların gelir ve giderini dengelemek için kurulan genel müdürlüğün maliyeti on iki milyon lirayı bulmuştu. Seyyaha göre bu dönemde devlette ortaya çıkan cari açığın ve dolandırıcılıkların en önemli nedeninin Osmanlı lirasının otuz kat değer kaybetmesinin olduğu söylenebilirdi.

Fransız seyyaha göre bu ve buna benzer durumlar Türk yöneticilerinin ne kadar beceriksiz ve kangrenli olduğunu gözler önüne sermekteydi. Osmanlı sultanı, selâtin vakıflarını devletin kontrolünde tutsa da şahsi vakıfların çoğalmasıyla birlikte devlet topraklarının dörtte üçü camilerin eline geçmişti. Mathieu, mülkiyet sahiplerinin devletin açgözlülüğünden korumak ve gelecek nesline aktarabilmek adına ev veya arsalarını cami vakıflarına devrettiğini ancak kullanma hakkının neslinin bitmesiyle başlayacağını aktarıyordu.[184] Mathieu burada zürri vakıfların varlığını da ekliyordu. Zürri vakıflar hayri bir amacı olmayıp, sadece vakfı kuranın evladının istifade etmesi için kurulmuş vakıflardır.[185]

Mathieu'nün genel müdürlük olarak tanıttığı kurum, Osmanlı padişahı II. Mahmud'un 1826 yılında, sultanlara ve yakınlarına ait olan vakıfların tek bir çatı altında idare etmek amacıyla kurmuş olduğu Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'dir. Nezâretin kurulma

[182] Vakfın işlerini yürütmek üzere tayin edilen kimse.
[183] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 237.
[184] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 238-239.
[185] Sabahaddin Zaim, "Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi", *Journal of Social Policy Conferences* 0/37-38 (1992), 7.

sebeplerinden bir tanesi şüphesiz vakıf yönetimlerinin çok dağınık bir halde olmasıydı. Bunun haricinde yolsuzlukları tamamıyla ortadan kaldırma düşüncesi ve Batılı devletlere benzer bir şekilde kontrolün tamamen tek bir elde olma tasavvuru bu kurumun ortaya çıkışını açıklıyordu. Dini grupların gücünü kırarak Batılı devletlerle ilişkilerin daha iyi bir düzeye geleceği de Osmanlı idaresinin hamlelerinden bir tanesiydi.[186]

2.3. Müslüman Din Adamları

2.3.1. Şeyhülislam

Şeyhülislam, İslam dünyası ve Osmanlı Devleti'nde "alimlerin reisi veya en kıdemlisi" anlamlarına gelen bir unvandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtada söz sahibi olduğu dönemlerde bu makam da çok değerliydi. Kurulduğu dönemlerde sadece fetva makamı olarak kabul edilen ve kendisine ait resmi bir binası olmayan şeyhülislamlık gün geçtikçe devletin içinde önemli bir konuma ulaşmayı başarmıştır. Bunun en belirgin göstergelerinden bir tanesi Kanuni Sultan Süleyman'ın dürüstlüğüne ve dirayetine güvendiği dönemin şeyhülislamı Ebu Suud Efendi'yi 1564 yılında ilmiye sınıfının üst düzey tayinleriyle görevlendirmesiydi.[187] Şeyhülislamlar genelde tasavvufa zühd ve takva yolu olarak sempatiyle bakmışlardır. Ancak Kur'ân'a muhalif davranışlarda bulunanları tasvip etmedikleri görülmektedir. Bununla beraber bazılarının tarikat meşrepli olduğu kayıtlara geçmiştir.[188]

İmparatorluğun gayrimüslim tebaası ve cemaat başkanları da dolaylı olarak ilmiye sınıfı içinde yer alıyor ve tayinleri de Anadolu kazaskeri tarafından yapılıyordu. Başında şeyhülislamın bulunduğu ilmiye sınıfı ülkenin manevi tabakasını kendi çatısı altında topluyor ve bu vesileyle devletin gözetimi altında tutuluyordu.[189]

İlmiye sınıfı merkezinin bir yerde toplanma faaliyeti ise 19. yüzyıl başında olmuştur. 1826 yılına kadar Meşihat dairesi şeyhülislamların şahsi konaklarıydı. Fetva makamı dışındaki birimlerin kendine has hizmet binaları vardı. 1826 tarihinde, Yeniçeri

[186] Nazif Öztürk, "Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/521-522.
[187] Ekrem Sarıkçıoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dini İdare Şeyhülislamlık", *Tartışılan Değerler Açısından Türkiye,* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 153.
[188] Sarıkçıoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dini İdare Şeyhülislamlık", 154.
[189] Sarıkçıoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dini İdare Şeyhülislamlık", 154.

Ocağı'nın kaldırılması üzerine Ağa Kapısının ismini unutturmak için II. Mahmud bu askeri binayı şeyhülislamlığa tahsis etti.[190] Eski Ağa Kapısında yapılan tadilattan sonra 1836 yılında Fetvahane'de gerçekleştirilen çalışmanın akabinde Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile İstanbul kadısı kendileri için hazırlanan hususi dairelere yerleşti.[191]

Aralarında yirmi dokuz seneye yakın bu makamda bulunan Ebu Suud Efendi gibi alimler varken 13 saat sonra görevden azledilen Memik-zade Mustafa Efendi gibi şahsiyetler de bulunmaktadır.[192] 18. ve 19. yüzyıla gelindiğinde şeyhülislamların siyasete karışması itibarlarını zedelemiş ve ilmiyenin gücü zayıflamıştır.[193]

Özetlenecek olursa, şeyhülislamlık teşkilatı devlet içinde yaşayan tüm inançları, mezhepleri ve tarikatları kendi bünyesinde bir araya getiriyor, gözetimi ve denetimi altında tutuyordu. Devletin irtibatta kalabileceği cemaat liderlerini kendisi tayin ediyordu. Ehil bulunmayan şahsiyetlerin manevi liderliklere getirilmelerine engel oluyordu. Hiçbir cemaati temsilcisiz bırakmıyordu. Milli ve manevi birliğin korunmasına ehemmiyet gösteriyordu.[194]

Gautier eserinde bir bayram töreni esnasında devlet büyükleriyle beraber şeyhülislamın da bulunduğunu ve kendisinin beyaz bir kaftan ile altın şeridi bulunan beyaz bir sarık taktığını aktarıyordu. Ona bir nevi Müslümanların papası diyebilmenin mümkün olacağını belirtiyordu. Çok güçlü ve saygı duyulan bir şahsiyet olduğu söylenebilirdi. Törenin olduğu ortamda vezirin ve diğer paşaların sultanın çizmelerini öpmesinden sonra şeyhülislamın da bunun için eğildiğini ancak padişahın derin sakinliğini bozup bu olayı engelleyip dini liderin doğrulmasını sağladığını anlatıyordu.[195]

Mathieu'ye göre ise Kur'ân'ın bildirdiklerine bakıldığında şeyhülislamlık veya müftülük müesseselerinin olmaması gerekiyordu. Seyyaha göre bu tamamen Türklerin icat ettiği bir makamdı. Fatih Sultan Mehmed'in devletin başında olduğu dönemde başlayan şeyhülislamlık makamının Kanuni Sultan Süleyman döneminde zirveye

[190] Sarıkçıoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dini İdare Şeyhülislamlık", 155.
[191] İlhami Yurdakul – Bilgin Aydın, "Şeyhülislamlık Kurumunun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 383.
[192] Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi", *İslam Medeniyeti Dergisi* 5 / 42 (Şubat 1981), 63-64.
[193] Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/91-92.
[194] Sarıkçıoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Dini İdare Şeyhülislamlık", 155.
[195] Gautier, *Constantinople*, 252.

ulaştığını okurlarına aktarıyordu. Halk tarafından sevilip sayılan bu makamın "imamların hükümdarı, peygamberlik ilkelerinin lideri, gerçekliğin temsilcisi, erdemin kaynağı" gibi büyük övgülere mazhar olduğunu belirtiyordu. Mathieu şeyhülislamların padişahın huzuruna çıktığı zaman diğer görevliler gibi eğilip bükülmeyip sultanı omuzundan öptüğünü belirtiyordu.[196]

2.3.2. Ulema ve İmamlar

Osmanlı Devleti'nde eğitim, yargı, diyanet ve fetva işlerini yürüten alimler bulunmaktaydı. Bu bölümde Fransız seyyahların bu insanlar hakkındaki görüşleri aktarılmaya çalışılacaktır.[197]

Eserinde ulema ve imamların kıyafetlerine yer veren Du Camp, ordu ve askerlerin Sultan Mahmud'un getirmiş olduğu reform hareketiyle beraber Batı devletlerinin kıyafetlerine benzer şekilde giyinmeye başlamalarına rağmen bu sınıfın atalarının kıyafetleri olan sarığı, cübbeyi ve kaftanları giymeye devam etmekte olduklarını aktarıyordu.[198]

Gautier katıldığı bir bayram töreninde şeyhülislamdan sonra ulema sınıfının geldiğini, sultanın çizmesini öpmek yerine sadece kaftanına dudaklarını dokundurduklarını bildiriyordu. Zira yeterince yüksek bir makamda bulunmadıkları için böyle bir lütfa sahip olmadıkları vurgulanıyordu. Fransız seyyah, sultanın çizmesini öpmenin büyük bir şeref olduğunu ancak her insanın bu onura layık olmadığını ekliyordu. O esnada merasimde bir sorun çıktığını, aşırı görüşleri sebebiyle görevden alınan eski Mekke imamı ve iki oğlunun sultanın ayaklarına kapandığını, sultanın ise çok asil bir tavırla onları reddedip huzurundan ayrılmalarını istediğini bizlere aktarıyordu.[199]

> *"Paşalardan sonra beyaz cüppesiyle, başındaki yaldızlı kordonla süslü beyaz sarığıyla şeyhülislam geldi; bu zat, bir bakıma, Müslümanların papası, çok kudretli ve sayılan bir din adamıdır. Bu nedenle, padişahı usulünce selamladıktan sonra ötekiler gibi ayak öpmek için eğilmek üzereyken, Abdülmecid o mermer*

[196] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 196.
[197] Mehmet İpşirli, "İlmiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/141.
[198] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 109-110.
[199] Gautier, *Constantinople,* 252.

sessizliğinden, hareketsizliğinden sıyrıldı, din adamının gösterdiği saygıyı yeterli bularak onu kaldırdı."[200]

Din adamları üzerinde daha çok duran Mathieu ise alimlerin toplumun aksine uzun ve beyaz bir cübbe giydiklerini ifade ediyordu.[201] Mathieu'nün algısına göre Hz. Peygamber'in (sav) insanlarla Allah arasında hiçbir aracının olamayacağını, imamların abartılmaması gereken insanlar olması gerektiğini, Kur'ân'ın ise merkezde yer almasının gerekliliğini belirtmektedir.[202]

Mathieu'nün aktardığına göre devletin içinde alimlere ayrıcalık veya dokunulmazlık tanıyan kanunlar yoktu.[203] Tahsilini tamamlayanlar kadı veya müftü olabiliyor, bu vesileyle maddi anlamda rahata kavuşabiliyorlardı. Bunun için İmparatorluğun büyük şehirlerinde bulunan camilere bağlı medreselerde eğitimlerini başarılı bir şekilde nihayete erdirmeleri gerekiyordu.[204] İslam'ın karanlık ve sessiz yüzünün ancak alimler tarafından aydınlatılabileceği ifade ediyordu.[205]

Seyyaha göre imamlar ise kadılara göre düşük görülüyor, maaşları da buna göre belirleniyordu. Medresede imamlık yapacak dereceye gelen ve devam etmeyenlerin sayısının çok olduğu belirtiliyordu. Kabiliyetlerinin ve yeteneklerinin daha düşük olmasından dolayı bu aşamanın ötesine gidemedikleri ifade ediliyordu. Camiler imam, müezzin ve kayyımdan oluşuyordu. İmam namazı kıldıran, müezzin minarelere çıkıp namazı duyuran, kayyım ise halıları temizleyip kandilleri yakan kişiydi.[206]

Fransız seyyaha göre kazaskerlik makamı ise yasalar gereği ancak kırk yıllık bir sabrın ardından elde edilebilecek bir görevdi. Rumeli, Anadolu veya İstanbul kazaskerliği siyasi anlamda etkin bir konumdaydı. Bu görev çoğunlukla kazaskerlik yapmış soylu aileler tarafından devam ettirilirdi. Tabiri caizse kazaskerlerin çocukları doğar doğmaz müderrislerin eline verilip bu görev için yetiştirilirdi.[207]

---

[200] Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, 235.
[201] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 69.
[202] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 72.
[203] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 194.
[204] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 191.
[205] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 195.
[206] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 192.
[207] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 193.

2.3.3. Dervişler

Batı dünyasında keşiş olarak tanımlayabileceğimiz dervişler belirli dini bir tarikata veya şeyhe bağlı olan sûfiyâne yani tasavvufi bir hayat sürdüren kişilerdir. Dervişlik bir riyazet ve mücahede faaliyeti ile başlar. Yeme, içme, uyuma minimize edilmeye çalışılır; ibadet, zikir ve tefekkür arttırılır; nefsinin isteklerine boyun eğilmez, dengeli ve düzenli yaşanır, bununla beraber manevi hazza ve olgunluğa ulaşmak hedeflenmektedir. Dervişler de seyahat etmeyi önemserlerdi. Bütün tasavvufi eserlerde sefer ve seyahate çok önem verildiği aktarılmıştır. Dervişlere göre seyahatin maksadı çile çekmek, nefsi eğitmek, ilmi ve fikri anlamda üst mertebedeki insanların tecrübelerinden faydalanmak, Allah'ın kudretinin tecelli ettiği farklı güzellikleri görüp ibret almaktır. Özetle dervişlik, maddi alemden ruhi aleme yapılan manevi bir seferdir.[208]

Araştırmada Fransız seyyahların dervişler hakkında neler söyledikleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Du Camp yolun ortasında büyük ölçüde çıplak bir adamın güneşin altında sırt üstü uzandığını ifade ediyordu. Omuzlarına kadar inen saçlarının yanında ahşap bir kap, testi ve birkaç sebze bulunuyordu. Seyyaha rehberlik ve korumalık yapan tercümanın o adamın bir derviş olduğunu ve tarikata girmeden evvel teslim olması gerektiğini ifade ediyordu. Durmaksızın Kur'ân ayetlerini okuyup, gündüz ve gece birkaç gün boyunca şikâyet etmeden soğuğa, sıcağa ve yağmura dayanması gerektiğini söylüyor, yiyecek ve içeceğini köylülerin temin ettiğini belirtiyordu.[209]

Cuma namazına giderken inşa ettirmiş olduğu köprüden geçtiği esnada halk tarafından sevilen bir derviş, Sultan II. Mahmud'un yolunu kesmişti. Dervişin sultanı gavurluk, yani inançsızlıkla suçladığını aktaran Du Camp, İslam'ı ayaklar altına aldığını iddia eden dervişin çok sabırlı olmayan padişah tarafından o anda kılıçla öldürüldüğünü söylüyordu. Du Camp ölen dervişle alakalı şu yorumlara yer veriyordu:

> *"Arkadaşları onu şehit gibi gömmüş ve söylentilere göre mezarının üzerine defnedildiği gece boyunca çok parlak bir ışık yansımıştır*."[210]

---

[208] Tahsin Yazıcı, "Derviş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/188-189.
[209] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 78.
[210] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 181.

Seyyahlar, Osmanlı toplumunda dini hoşgörü olduğu hususunda ortak düşüncededirler. Farklı din ve mezhepten olan insanlar ibadet etme konusunda hürdür. Seyyahlar gündelik hayatta karşılaştıkları Kalenderi dervişlerinin dış görünümlerine ve geçimlerini dilenmekle sağlamalarına dikkat çekerler. Rıfaîlerin ayinleri bazı seyyahlar için korkunç hisler yaşatırken bazıları için eşsiz bir manzara sunmaktadır. Seyyahlar için Mevlevîlerin sema ayini ise ibadet olmaktan ziyade daha çok dans gösterisi gibidir.[211]

2.4. Türklerin Dini Yaşantısı

Fransız seyyahlara göre Türklerin sahip olduğu dini yaşantı oldukça ön plandadır. Atalarının mirası olan bu inanca sahip çıkmayı çok önemsemişlerdir. 17 ve 18. yüzyıl seyyahlarının şiddetle tenkit ettikleri İslam dini 19. asır seyyahlarının bir bölümü tarafından öteki dinlere karşı sahip oldukları müsamahakâr tavırlar nedeniyle övülmektedir. Fransız gezgin Nerval'a göre avam Türklerde diğer din ve mezheplere karşı olan fanatik duygu ve düşünceler varlığını sürdürmektedir, ancak genel anlamda bu yüzyılda bir hoşgörü hâkim olmuştur.[212]

Fransız seyyahlardan Abdolonyme Ubicini'nin 1855'te yayınladığı "La Turquie Actuelle" adlı eserinde Türklerin yardımseverliği şöyle anlatılmıştır:

> *"Türklerin nazarında hayrât ve hasenât imandandır. Fukarâya sadaka vermiyen bir kimse yalnız Müslümanlık vazifesini ifâ etmemiş olmakla kalmayıp dininden çıkmış olur; çünki Zekât da tıpkı Hac, Savm, Salât ve Kelime-i-Şahâdet gibi İslâm'ın beş şartından biridir."*[213]

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslümanların ve özellikle Türklerin dini yaşantıları, dini uygulama ve bayramları, sahip oldukları farklı ve aykırı inanç dünyaları, ölülerine gösterdikleri ehemmiyet Fransız seyyahların betimlemeleriyle aktarılmaya çalışılacaktır.

Du Camp'a göre Türkler dinlerine çok sıkı bir şekilde bağlılardı. Bu düşüncenin oluştuğu en çarpıcı örneği seyyah şu şekilde gözler önüne serer:

---

[211] İbrahim Şirin, "Batılı Seyyâhların İzleniminde Sûfîler", *Sûfî Araştırmaları Dergisi*, 3/5 (2012), 21.
[212] Gürer, *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, 285.
[213] Danişmend, *Garb Menba'larına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*, 141.

"İstanbul'da yaşanan yangın felaketlerinde Müslümanlar olaylara karşı isyan, şikâyet etmezler teselli etmek için yanlarına gelenlere "Allah Kerim!" diye cevap verirlerdi." [214]

İnsanların din ve milletlerini belli eden farklı kıyafetler giymeleri istenirdi. Ayakkabılar veya çizmelerin rengi dinlere göre değişkenlik gösteriyordu. Türkler sarı, Ermeniler kırmızı, Yahudiler ise siyah rengi kullanmalıydı. Du Camp bu katı ayrımcılığın erkek ve kadınlar tarafından uygulandığını vurguluyordu. [215] Seyyah, insanların etnik ve dini kimliklerinin ifşa edilmesinden rahatsızlık duyduğunu okurlarına yansıtmaktadır.

Gautier fanatik Türklerin ters bakışları arasında Fransız konvoyunun limandan büyükelçilik binasına varana kadar Türklerin yuhalaması ve aşağılamaları eşliğinde varabildiğini aktarır.[216] Sanat eserlerine dair Müslümanların görüşlerini ifade eden Gautier, Kur'ân'ın hükümleri ve Türklerin anlayışına göre resimlerin veya heykellerin tapınılan eserler olarak algılandığını belirtiyordu. Ancak pratikte durumun farklı olduğunu, tabloların, kafelerin veya berberlerin duvarlarını süslediği ifade ediliyordu.[217]

Fransız seyyaha göre İstanbul'da felsefi düşünceler oldukça az ilerleme kat etmişti. Londra'da veya Paris'te Avrupai bir eğitim alan Türklerin bile Kur'ân'a çok bağlı olduklarını ve nerede olurlarsa olsunlar medeniyet cilasının kazındığında altında sadık bir müminle karşılaşılacağına vurgu yapıyordu.[218]

Ahşaptan yapılmış binalar ve ihmalkarlıklarla Türklerin kadercilik anlayışı bir araya geldiğinde yangın felaketleri anormal karşılanmıyordu. Seyyah, İstanbul'da altmış yıllık bir ev bulmanın çok nadir kabul edilen bir durum olduğunu, camiler, su kemerleri, surlar, çeşmeler, Fener'deki Rum ve Galata'daki Cenevizlilerin evleri haricinde her yapının ahşaptan inşa edildiğini belirtiyordu. Yangınlardan dolayı geçmiş asırlardan izler bulmak çok zor bir husustu. Yarım yüzyılda şehrin görünümü yenileniyordu. Gautier'in Doğu'nun Marsilya'sı olarak tanımladığı Pera için bu durum geçerli değildi. Her kül olan evin yerine sağlam taşlardan binalar yükseliyordu.[219]

[214] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 291.
[215] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 169.
[216] Gautier, *Constantinople*, 257.
[217] Gautier, *Constantinople*, 101.
[218] Gautier, *Constantinople*, 183.
[219] Gautier, *Constantinople*, 259.

Gautier'e göre; sultan, vezirler ve paşalar yangın olan yere bizzat gitmekle yükümlüydü. Tamamen kırmızı giyen bir cariye, sultan haremde meşgul olsa dahi odaya girer, ayakta sessiz ve ürkütücü bir şekilde dururdu. Hayalet şeklinde huzura gelen bu kadın İstanbul'da yangın olduğunu ve sultanın görevini yapması gerektiğini bildirirdi.[220]

Mathieu, Osmanlı okullarında yetkililerin müfredatın Hz. Muhammed'in (sav) sözleri ile hazırlandığını söylediklerini ancak bunun büyük bir yanılgıdan ibaret olduğunu belirtiyordu. Okullarda ve mahkemelerde, öğretmen ve kadıların kullandığı yegâne eserin İbrahim Halebi'nin *Mülteḳa'l-ebḥur* [221] eserinin olduğu aktarılıyordu.

Seyyaha göre, Kur'ân sadece namaz esnasında ibadet etmek için kullanılan, Hz. Muhammed'in (sav) sözlerinin ise Mülteka'da geçiyor ise kadılar tarafından kabul edilebilecek deliller olduğunu belirtmektedir. *Mülteḳa'l-ebḥur* büyük ölçüde dört halife ve hicretin ilk yüzyılındaki uzman alimler tarafından derlenen bir eserdi. Yazarın ifadesiyle, çoğunluğun hemfikir olması durumunda Hz. Peygamber'in (sav) hükümlerinin tam tersi uygulamaların kabul edildiği iddia ediyordu.[222] Mathieu'ye göre Kur'ân'da ve sünnette bütün yasaların açık olmadığı bilindiği için İslam hukuk kitaplarının neşredilmeyecek olması düşünülemezdi. Bu düşünce yapısı Osmanlı Hanedanlığının devamı için önemli katkılarda bulunmuş, tahtın ve saltanatın devamı için kardeş katline izin verilmiş, bundan daha ilerisine gidilerek yeğen ve kuzenler için de bu fetva kabul görmüştü.

Mathieu'nün ifadelerine göre: *"Kur'ân camilerin baş köşesinde duran, okunan, takdir edilen ancak uygulanmayan bir kitap haline gelmiştir."*[223]

Osmanlı sultanlarının tahttaki görevine Eyüp Sultan'da Mevlevîlerin şeyhinin ve şeyhülislamın, Osman Gazi'nin kılıcını teslim etmesiyle başladığı ifade ediliyordu.[224] Mathieu'ye göre din, hem sultan hem halk için her zaman ön planda tutulmuştur.

---

[220] Gautier, *Constantinople*, 260.
[221] İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Hanefî fıkhına dair eseri. Detaylı bilgi için bkz. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-Ebhur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/548-551.
[222] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 202.
[223] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 206.
[224] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 212.

2.4.1. İbadetler

Taranan Fransız seyahatnamelerine göre Türklerin 19. yüzyılda ibadetlerini nasıl uyguladığı aktarılmaya çalışılacaktır. İslam'ın temel prensip ve ibadetleri doğrultusunda ve seyyahların ön plana aldığı dini ritüeller üzerinde ekseriyetle durulmuştur.

Gautier'e göre Osmanlı'da beden ve çevre temizliği dini bir yükümlülüktür. Seyyahın dikkatini çeken konulardan olan temizlikle alakalı şu sözler aktarılmaktadır: "Pisliğin kutsal sayıldığı Katolikliğin aksine, İslam temizliği bir erdem katına yükseltir".[225] Bu ifadelerle kendi toplumunu eleştirirken Müslümanların uygulamasının takdir edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yunan ve Bizans eserlerinin kalıntılarını kullanmayı ihmal etmeyen Türkler, bu disiplini daha ileriye taşımışlardır. Seyyah, hamamların görkemli mimariye sahip, mermerin ise yoğun biçimde kullanıldığı mekanlar olduğunu okurlarına aktarmaktadır.[226]

Bir diğer Fransız seyyah Charles Texier, Anadolu'da yaşayan Türklerin temizliğe verdikleri önemi çeşitli vesilelerle vurgulamıştır. Halk gerek şifa için gerekse temizlik için hamamları istikrarlı bir şekilde kullanmıştır. [227]

2.4.1.1. Namaz

İslam'ın en temel ibadetlerinin başında gelen ve çoğu kaynağa göre dinin direği olarak tanımlanan namaz ibadeti hakkında Fransız seyyahların görüşleri aktarılmaya çalışılacaktır.

Du Camp'ın tespitlerine göre cuma günü Müslümanların namaz ve dinlenme günüydü. Sadakat ve inancını göstermek adına Osmanlı sultanının da camilere gitmekten geri durmadığını belirten seyyah, padişahın hangi camiye gideceğinin belli olduğundan kalabalığın sultanı görebilmek adına bölgeye akın ettiğini de ifade ediyordu.[228]

---

[225] Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, 120.
[226] Gautier, *Constantinople*, 236.
[227] Mustafa Kaya, "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* 10 (Bahar 2012), 255.
[228] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 103.

Gautier'e göre namaz eğilmeler ve diz çökmelerden oluşan bir ibadetti. Müslümanlar için olağan olan bu hareketler Frenklere oldukça garip geliyordu. Kulların bu ibadete ciddiyet vermemesi halinde oldukça gülünç bir durum olabileceğini belirten Gautier, peş peşe yapılan kalkma ve eğilmelerle namaz kılanları, yemini almak için gagasını toprağa doğru hareket ettiren tavuklara benzetiyordu.[229]

Gautier müezzinleri ve okudukları ezanı şu şekilde tarif ediyordu:

> *"Garip tonlamaları olan sesleriyle iki müezzin, dilsiz, kör, sağır, sessizlikten ve yalnızlıktan dökülen bu evlere İslam'ın kutsal formülünü okuyordu. Gökten inmiş gibi hissettiren bu Kur'ân ayetleri sadece köpekleri uyandırıyor ve tedirgin olan güvercinlere kanat çırptırıyordu. Müezzinler dört bir yana Allah ve Peygamber'in isimleriyle çağrıyı yaparken tohumları nereye attığına bakmayan çiftçiler gibiydi. Belki de bu çürümüş çatıların altında, terkedilmiş görünen barakaların ardında bazı müminler eski püskü halılarını serip, Mekke'ye yönelip ibadet ederlerdi."*[230]

Du Camp'un dediği gibi Gautier de her cuma günü padişahın bir camiye gidip halkla beraber namaz kılmasının önemli bir gelenek olduğunu vurguluyordu. Gautier cuma gününün Müslümanların nazarındaki önemini anlatırken şu ifadeleri kullanıyordu:

> *"Çoğunluğun bildiği gibi Hristiyanlar için pazar günü, Yahudiler için cumartesi günü ne ifade ediyorsa Müslümanlar için cuma günü benzer şeyleri ifade ediyordu. Ancak Müslümanlarda zorunlu istirahat söz konusu değildi."*

Yazara göre Müminlerin komutanı olan padişah her hafta farklı bir camiyi ziyaret ediyordu. Ayasofya, Süleymaniye, Bayezid, Yeni Cami, Laleli veya diğer büyük camilere gidiyor, bu camilerin güzergahı önceden belirleniyordu. Padişahın dinin lideri olması ve Kur'ân ayetlerinin bu ibadeti mecburi bir konuma getirmesi haricinde cuma namazının siyasi bir boyutu da vardı. Gautier'e göre padişah hayatta olduğunu göstermek ve gövde gösterisi yapmak adına, şehri atıyla halkının ve yabancı büyükelçiliklerin önünden geçiyordu.

Henri Mathieu, Muhammed'in dinini övmek istemediğini ancak ayinlerin sade olduğunu ve bunu takdir etmememin mümkün olmadığını ifade ediyordu. Seyyaha göre abdest ve namaz ibadetin tamamını oluşturuyordu. Namazın, imanın en önemli göstergelerinden biri olduğunu, camilerde, evlerde, dükkanlarda, çarşıda, mesirelerde, kısacası her yerde kılındığını vurguluyordu. Mathieu, müminlerin namaz saatlerini çan

[229] Gautier, *Constantinople*, 136.
[230] Gautier, *Constantinople*, 220-221.

sesiyle kıyaslanabilecek hava ilahisiyle bildirdiklerini söylüyordu. Seyyah, Müslümanların dünyanın bütün milletlerini muhatap olarak kabul ettikleri için, cami bağırıcıları olarak tanımladığı müezzinlerin minarelere çıkıp dört istikamete bu çağrıyı yaptıklarını belirtmiştir.[231]

Mathieu sabah namazının ilk olarak Hz. Âdem tarafından, öğle namazının Hz. İbrahim, ikindi namazının Hz. Yunus, akşam namazının Hz. İsa ve son olarak yatsı namazının Hz. Musa tarafından kılındığını belirtiyordu. Seyyah bütün namazların da Hristiyanlarla benzer şekilde *Âmin* sözüyle tamamlandığına işaret ediyordu.[232]

2.4.1.2. Ramazan Ayı ve Oruç

İslam'ın beş şartından birini oluşturan oruç, Hz. Muhammed'in (sav) Peygamber seçilmesinden önce de diğer dinlerde de var olan bir ibadetti. Yahudiler ve Hristiyanlar'da da belirli zamanlarda yeme, içme, cinsel ilişkiden uzak durma, perhiz yapma veya belirli gıdalardan uzak durma şeklinde yapılan oruç ibadetine bütün dinlerde rastlamak mümkündür.

Ramazan ayı ise Müslümanların mübarek kabul ettiği, büyük coşku ve heyecanla karşıladıkları bir aydır. Bu şekilde kabul etmelerini sağlayan Kur'ân ayetleri ve Hz. Muhammed'in (sav) hadisleri bulunmaktadır.

Fransız seyyahlar için büyük bir merak uyandıran oruç ibadeti ve Ramazan ayı onların gözünden tasvir edilmeye çalışılacaktır.

Gautier, Ramazan ayının başlangıcının Uludağ'da hilali gözetleyen erdemli astrologlar tarafından bildirildiğini ve devamında bütün imparatorluğa ilan edildiğini aktarıyordu. Ramazan karnaval ortamının oluştuğu bir dönemdi. Gündüzler darlık, geceler ise keyfe ayrılmıştı. Bu ay içerisinde Kur'ân hafif bile olsa hiçbir gıdanın tüketilmemesi gerektiğini bildiriyordu. Gautier'e göre gün doğumundan gün batımına kadar olan bu ibadetin vakti top atışlarıyla belirlenirdi.

[231] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 72.
[232] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 73.

Seyyaha göre dudaklarından asla düşürmedikleri çubuk Türkler için en büyük zorluğu teşkil ediyor, susuzluk anında su içmek bütün mükafatların gitmesine sebep oluyor, ancak akşamdan sabaha kadar her şey serbest olduğundan bu yapamadıkları davranışlar doyasıya telafi ediliyordu. Gautier, Ramazan ayı ile ilgili şu ifadeleri kullanıyordu:

> *"Türk şehrinde bayram havası esiyordu. İstanbul Doğu hükümdarlarının taçlarını andıran bir biçimde ışıldıyordu. Camilerin minareleri fenerden bileziklerle süslenmiş, minareler birbirlerine ateşle yazılmış ayetlerle bağlanıyordu. Ayasofya, Sultanahmet, Yeni Cami, Süleymaniye, Saray Burnu'ndan Eyüp'e kadar Allah'ın bütün mabetleri ışık saçıyor, Kur'ân ayetlerini sırayla ateşliyorlardı. Bu güzelliğe Osmanlı'da mahya deniliyordu."*[233]

Gautier'e göre boğaza vuran ışıkların görüntüsü insanı Binbir Gece Masallarında hissettiriyordu. Sokaklar aydınlatıldığı için fenerle dolaşmaya lüzum yoktu. Gayrimüslimler de ışıklar sönene kadar İstanbul sokaklarında özgürce gezebiliyordu. Seyyaha göre yılın başka bir döneminde buna cesaret edilemezdi.

Lokantalara da değinen seyyah, iftar vaktinden sonra dükkanların tamamının açık olduğunu, kebapçılardan yayılan küçük şekilde doğranmış koyun eti kokusunun her yeri sardığını, fırınlardaki baklavaların iştah açtığını aktarıyordu. Esnaflar da ürünlerini pazarlamak adına dükkanlarını mumlarla donatıyordu.[234] Eğlence havası güneş ışıkları kendisini gösterip de top atılana kadar devam ediyordu.

Seyyah; Ramazan ayında seyyar satıcıların, kar sularını, şerbetlerini, üzüm ve kirazlarını Rum veya Ermenilere satmaya çalıştıklarını, bununla beraber dilimlenmiş İzmir karpuzu satanların da bulunduğunu bildiriyordu.

Bir Türkün evine davet edilen Gautier, Türklerde masa örtüsü ve önlüğün olmadığını ancak parmakların temizlenmesi için altın desenli bir şifon verildiğini Osmanlı meraklılarına aktarıyordu. Seyyaha göre bu oldukça gerekli bir önlemdi. Çünkü sofrada onun ifadesiyle "*Âdem babanın çatalı",* yani parmaklar kullanılıyordu. Yazar,

[233] Gautier, *Constantinople*, 91.
[234] Gautier, *Constantinople*, 97.

Türklerin yemek yeme kültürünü garipseyen ve yadırgayan bir tavır içerisinde olup iki medeniyeti birbiriyle karşılaştırma yolunu tercih etmiştir.[235]

Gautier iftar vaktinin girmesiyle Türklerin silahlarını çıkardıklarını, kulakları sağır edercesine havaya ateş ettiklerini vurguluyordu. Camilerin minareleri deniz fenerleri gibi aydınlanıyor, aralarında Kur'ân ayetleri ateşten[236] yazılıyordu.

Gautier Ramazan ayının bitmesiyle, oruç tutan ve ibadetle meşgul insanlarda manevi bir heyecan meydana geliyor ve aşırıcılıkta bir yükselişe sebep olduğunu iddia ediyordu. Bununla beraber devletin üst makamlarında bulunup Avrupai fikirlere sahip olan paşalara bilhassa bu dönemlerde gavur gözüyle bakılıyordu.[237]

Mathieu ise Ramazan orucunun bir kameri ay sürdüğünü, bu oruç ibadetinde Hz. Muhammed'in (sav) Hristiyanları taklit ettiğini ve buradaki amacın gün batımına kadar gıda tüketmemek olduğunu aktarıyordu. Seyyah, kameri aylar takip edildiğinden dolayı Ramazan ayının sırayla bütün mevsimlere denk geldiğini, yaz döneminde kış aylarına göre sıcaktan dolayı oruç tutmanın zorluk teşkil ettiğini ve bu konuda en muzdarip olanların ise işçiler olduğunu belirtiyordu.[238]

2.4.1.3. Hac

İslam'ın beş şartından biri olan hac, Müslümanların ömürlerinde en az bir kere Mekke'ye gidip gerekli şartları yerine getirmekle mükellef oldukları bir ibadettir. Sadece Müslümanlara has olmayan bu ibadet, Yahudilik ve Hristiyanlıkta da büyük bir ehemmiyete sahiptir.[239] İncelenen Fransız seyahatnamelerine göre bu kutsal ibadet aktarılmaya çalışılacaktır.

Maxime Du Camp, hac döneminin yaklaştığı zamanlarda fakirlerden oluşan grupların İstanbul sokaklarında sadaka ve zekât toplamaya başladıklarını belirtmektedir. Sekiz ve on kişilik gruplar halinde hareket eden bu insanlar def eşliğinde dans ediyor,

[235] Aynacı, "XIX. Yüzyılın İki Gezgini, Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi'nin Seyahatnamelerinde Paris ve İstanbul'a Karşılıklı Bakış", 24.
[236] Mahya.
[237] Gautier, *Constantinople*, 258.
[238] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 74.
[239] Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/382.

şarkı söylüyorlardı. Kutsal Mekke yolculuklarını kolaylaştırmak adına bütün evlerin pencereleri altında ilahiler söylüyor, yoldan geçenlerden de yardım talep ediyorlardı. Du Camp'ın ifadeleriyle:

> *"Erkek veya kadın her Müslümanın ömründe en az bir kez ülkesinden Tanrı'nın evine gitmesi gerekiyordu. Sonsuz uykuya (ölüme) emredilen Haccı yapmayıp gitmektense Yahudi veya Hristiyan olarak ölmek tercih edilirdi."*

Du Camp'a göre hac kervanı büyük bir ciddiyetle yola koyuluyordu. Bütün mahalle ve köyleriyle tüm şehrin dahil olduğu bir bayram havası oluşuyordu. Şehrin bütün etnik kökenleri o esnada Üsküdar'da bulunuyordu. Tüm dinler ve milletlerden renkler görmek mümkündü. Seyyah hacıların uğurlanmadan evvel, kirli ve bakımsız dervişlerin Kur'ân ayetleri okuyup şekilden şekle girdiklerini ifade ediyordu.[240]

Du Camp her yıl kutsal şehirler Mekke ve Medine'ye padişah tarafından hediyeler gönderildiğini ve kervan sorumlususun Mekke valisine bu hediyeleri takdim etmekle görevli olduğunu belirtiyordu. Kervanın devamında yirmi müzisyenden oluşan bir senfoni, tiz sesli ve vahşi bir biçimde sanatlarını icra ediyorlardı. Hacıların bir ellerinde tespih diğer ellerinde değnek bulunmaktaydı.

Du Camp, İstanbul'da Haydarpaşa mevkiinde bir araya gelen hacı adaylarının Osmanlı sancağının altında toplandıklarını, burada bulunan farklı büyüklükteki çadırlarda geleneğe göre yola çıkmadan önce üç gün boyunca burada konakladıklarını ve bu esnada ebeveyn ve arkadaşlarıyla vedalaştıklarını aktarıyordu.

Hac kervanı yola çıkmadan sultan, değerli hediyelerin taşındığı deveye ilk üç adımı müzik ve top eşliğinde attırmalıydı. Bu işlemden sonra günün ilk ışıklarıyla beraber hacılar çadırlarını toplayıp yola koyulmaya başlıyorlardı. Yıldızların altında uyuyacak ve Hz. Peygamber'in (sav) emrettiği beş vakit namazı kılacaklardı. Abdest almak için su bulamadıkları zamanlarda el ve yüzlerini toprakla ovacaklardı. Du Camp bu kutsal yolculukta vefat edenlerin hiç üzüntü duyulmadan defnedildiğini söyler. Müslüman inancına göre bu yolda ölenler cennette ağaçlar tarafından gölgeleneceklerdi. Kervanda bulunanların sayısı diğer milletlerin bulunduğu topraklardan geçtikçe artmaktaydı. Du Camp hac yolculuğunun ne kadar zorlu olduğunu şu sözlerle ifade ediyordu:

[240] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 311-314.

"Açlık, susuzluk, sıcaklık ve hastalıklar onları durduramıyor, Kabe'yi görme hayali cesaretlerini kırmıyordu. Yorgunluktan hareket edemeyecek hale geldiklerinde, ülkelerinde bıraktıkları insanları düşünüyor, Kur'ân'dan ayetler okuyor, Mekke'ye yönelip Peygamber'i anıyorlardı. Bunları yaptıktan sonra güçlü ve aşk dolu hisseden hacılar bu zorlu yola devam ediyordu. İstanbul kervanı Kahire kervanıyla bir araya gelip yola birlikte devam ediyorlardı."

Seyyah Müslüman olmadığı için Mekke ve Medine'de hacıların neler yaptıklarına dair bilgileri, hac vazifesini yapan insanlara ve konu hakkında bilgi sahibi Avrupalı dostlarına danışarak elde etmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda Du Camp'ın görüşleri sunulmaya çalışılacaktır.

Du Camp'a göre onca acı ve zorluk sonrası Mekke'ye varan Müslümanlar, Hz. Peygamber'in tarif ettiği ibadetleri yapmaya başlayacaklardı. Öncelikle zemzem kuyusunun etrafına kehribar ve diğer değerli adakları sunuyorlardı. Bundan sonra iki parçadan oluşan kutsal kıyafetleri olan ihrama bürünüyorlardı. Başları açık bir şekilde sarık veya fes olmadan yürüyorlardı. Bu kıyafette oldukları süre zarfında avlanmak yasak olup pire bile öldürmüyorlardı. Abdest aldıktan sonra ilk üç turda hızlı, sonraki dört turda ağır adımlarla olmak üzere yedi kez Kabe'nin etrafında dönüyorlardı. Seyyah dönüş esnasında cennetten bir elmas olduğu düşünülen siyah taşın öpüldüğünü aktarıyordu. Birkaç gün sonra Safa ve Merve tepelerine büyük bir kalabalık halinde hareket ediyorlardı. Arafat Dağı'na gittikten sonra Mina'da ellerine almış oldukları yedi taşı şeytanı temsil eden sütunlara fırlatıyorlardı. Akabinde koç, inek veya develeri kurban ediyorlar, etin bir kısmını kendileri yiyor diğer kısmını ise fakirlere dağıtıyorlardı. Bu ibadetler gerçekleştikten sonra saçlarını kesiyorlar ve tırnaklarını kesip toprağın altına gömüyorlardı. Seyyah seremonilerde hacıların bir araya geldiğine ve birbirlerinden ayırt edilemediğine dikkat çekiyordu. Kafkasya'dan gelen Çerkesler, Ganj nehrinden gelen Hintliler, Fas'tan gelen Araplar, Sahra çölünden gelen bedeviler kısacası bütün ırklardan gelen Müslümanlar namazlarda bir araya geliyordu. Du Camp hacılık tamamlandığında ise birbirleriyle vedalaştıklarını ve ülkelerine geri döndüklerini ifade ediyordu.[241]

Mathieu ise hac ibadetinin çok kadim bir gelenek, bunun Müslümanlar için hayatlarında en az bir kere yerine getirmeleri gereken dini bir vazife olduğunu ifade ediyordu. Mekke'deki Kabe'nin Tanrı'nın bizzat kendisinin seçtiği bir mabet olup bir camiden fazlası olduğuna dikkat çekiyordu. Hacerülesved olarak bilinen siyah taşın

[241] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 312-322.

Müslümanlar tarafından imanlı şekilde öpüldüğü zaman onlara ahirette şahitlik edeceği bildiriliyordu.[242]

Charles Texier Müslümanların ömürlerinde en az bir kere yerine getirmeleri gereken Kâbe'yi ziyaret görevinin, derece ve servet oranında hayır ve sadaka yapmakla da ödenebileceği şeklinde halk arasında bir inanış olduğunu, padişahların da İstanbul'u süsleyen camileri bu hac borcunu ödemek için yaptırdıklarını ifade etmektedir.[243]

2.4.1.4. Dini ve Batıl İnançlar

Her dinde olduğu gibi Müslümanların da sahip oldukları batıl inanç ve hurafeler mevcuttur. Hurafeyi genel olarak mantıklı bir tabanı olmayan, insanların kendilerine iyilik veya kötülük getirebileceğine inandıkları gizemli kuvvetler olarak tanımlamak mümkündür.[244] Osmanlı'da yaşayan Türklerin bahsedilen yüzyılda sahip oldukları bu inançlar, Fransız seyyahların gözünden aktarılmaya çalışılacaktır.

Du Camp Müslümanların ölümle alakalı sahip olduğu bakış açısı ve düşüncelerini şu sözlerle ifade etmektedir:

> *"Beden mezara girdikten ve dünyanın sona ermesine kadar orada kalacağı belli olduktan sonra korkunç çizgilere sahip, solgun Münker ve Nekir adındaki iki siyah cin ölüyü sorgulamaya gelmektedir. Öncelikle Allah'ın emanet ettiği canla ilgili sağlam bir hesap isteniyor. Yaşamında suçlu bulunmuşsa kırmızı demir balyozlarla alnına vuruluyordu. Bu darbelerle acıdan öylesine çığlıklar atıyordu ki insanlar hariç yeryüzündeki bütün varlıklar tarafından işitiliyordu. Cesedin üstü toprak dolduruluyor ve Tanrı'nın tarifsiz adaletinin huzurunda mahkemeye çıkana kadar günahları ejderha, akrep, yılan şeklinde ölüye yansıyordu. Tersi durumda, yani ruh sorulan sorulara doğru cevap verdiğinde ise kişi hak ettiği Cennet'e bir melek eşliğinde götürülmektedir. Peygamberlerin ruhları Tanrı'nın mahkemesine çıkmaya gerek kalmadan semaya dahil olmuş, şehitlerin ruhları ilahi ağaç ve nehirlerden beslenen kuşların midelerinde, inançlı kulların ruhları ise kıyamet günü çalınacak borazanın içinde kapalı tutulmaktadır.* [245]

[242] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 73.
[243] Kaya, "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", 257.
[244] Ali Murat Yel, "Hurafe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/381.
[245] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 123-124.

Du Camp ilk yaratılmış kemik olan kuyruk sokumu kemiği haricinde bedenin çürümeye ve toprak olma sürecine girdiğini aktarıyordu. Seyyahın dediklerine göre mahşer günü geldiğinde kırk yıl boyunca yağacak yağmurlar sonrasında ölümsüz olan bu kemikle beraber bedenler, bitki misali topraktan filizleneceklerdir.

Du Camp'a göre Müslümanların sahip olduğu batıl inançlar da diğer dinlerde olduğu gibi oldukça fazlaydı. Dünyanın sonu yaklaştığı zaman, korkunç olaylar meydana gelecekti. Güneşin batıdan doğup doğudan batacağı inancı yaygındı. İnsanların gördüğü zaman korkudan öleceği, dehşete kapılacakları bir yaratığın ortaya çıkacağı inancı bulunuyordu. Kafası boğaya benzeyen, yaban domuzu gözlerine sahip olan, geyik boynuzları olan, fil kulaklarıyla işiten, deve kuşu boynuna sahip, aslan göğsünü barındıran, deve bacaklarıyla yürüyen, kaplan postuyla kuşatılmış ve yaban eşeği gibi bağıran bir yaratığın olduğu düşünülüyordu. İslam kaynaklarında bu yaratığın Dabbetül Arz olduğu bilinmektedir.

Müslümanların dini inançlarını aktarmaya devam eden Du Camp, kötü kokulu bir dumanın dünyayı saracağını, alnında "k" "f" "r" (kafir) harfleri bulunan Deccalın geleceği de İslam kaynaklarında bildiriliyordu. Du Camp, Türklerin dünyanın sonuna dair inançlarını şu sözlerle aktarıyordu:

> *"Bu esnada gerçek Mesih ortaya çıkıp sahte Peygamberi öldürüp, Müslüman bir kadınla evlenip çocukları olacaktır. Hayvanlar konuşacak, ağaç gövdelerinden esrarengiz sesler çıkacaktır. Üç ay tutulması olacak ve büyük bir rüzgarla müminlerin ruhları kanatlarda taşınacaktır."*[246]

Seyyah, Türklerin en nefret ettikleri dinin Hristiyanlık olduğunu bildiriyordu. Türkler, ilk zamanlardaki Hristiyanları İncil'de Hz. Muhammed'in (sav) gelişinin yazıldığı bölümleri çıkarmakla suçluyorlardı. Du Camp'a göre Osmanlı'da yaşayan Türkler, Hz. İsa'nın Peygamberlik görevini kabul edip ilahlığını inkâr ediyorlardı. Yazara göre Müminlerin bu inançları Kur'ân'da ihlas suresinde açık bir biçimde izah edilirken Hz. İsa'nın darağacında öldüğüne inanmadıklarını da ekliyordu.[247]

Gautier'e göre Türkler delilere taparcasına derin bir saygı besliyor, onlara aziz veya evliya gözüyle bakıyor, aklın olmadığı bu beyinlerde Tanrı'nın olduğunu

[246] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 125.
[247] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 347.

düşünüyor, farkında olmadıkları için çocuklarda olduğu gibi yaptıkları hataları affediyorlardı.[248]

Seyyah Türklerin batıl inanışlarından bahsederken ölen kişinin, ailesinden olanların veya dostlarının ağıtlarını ve dualarını duyabilmesi için mezarın baş ucunda bir çukur bırakıyordu. Akabinde bu çukurların köpek ve çakallar tarafından daha da genişletilebildiğini aktarıyordu.[249]

Tarihteki her istilanın yıkımla sonuçlandığını belirten Gautier, taşlara karşı gösterilen saçma nefret ve yıkma arzusunun inanılmaz bir durum olduğunu, her dönemde tekrarlandığına göre bunun insanın doğasında var olan bir duygu olması gerektiğini ifade ediyordu. Gautier, dinlerin de aynı yıkım duygusuna sahip olduğunu, her dinin kendinden öncekini yıktığını ve bu durumun İstanbul'da oldukça belirgin olduğunu aktarıyordu. Seyyaha göre Hristiyanlık pagan abidelerini, İslam ise Hristiyanlara ait eserleri yıkmıştır. Gautier İslam mabetlerinin de yeni bir mezhep tarafından kaldırılmasının muhtemel olduğunu iddia ediyordu.[250]

Mathieu'nün gözünden Müslümanların sahip oldukları batıl inanışlara gelinecek olunursa, Türkler ve Ermenilerin geçmişte *Kiros* olarak bilinen Keldanilerin güneşin şerefine hatırladıkları Hıdırellezi kutladıklarını aktarıyordu.

Mathieu, Hz. Muhammed'in (sav) yaşamının son zamanlarında kehanet ve astrolojiye dair yaklaşımının arttığını iddia ediyordu. Seyyaha göre başka hiçbir toplumun bu kadar saçma bir konuyu böylesine ciddiye almadığını ve astrologların lideri olarak bilinen müneccimbaşının sözlerine halk nazarında şeyhülislamdan daha fazla itibar edildiği ifade ediliyordu. Yazara göre bu şahıslar çoğunlukla sinsi ve şeytani, nadiren eğitimli ve bilgili insanlardan oluşuyordu.[251] Fransız seyyah, saltanatın idaresine karşı görüş bildirenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırıldığını ancak bu hadisenin müneccimlerin halkın gözündeki konumlarını hiç düşürmediğini vurgulamıştır.

Seyyah günümüzde de yaygın bir inanış olan nazara karşı muska takmanın o zamanlarda da tercih edildiğinden bahsediyordu.[252] Bununla beraber *Maşallah* sözü kötü

[248] Gautier, *Constantinople*, 148.
[249] Gautier, *Constantinople*, 162.
[250] Gautier, Constantinople, 302.
[251] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 74.
[252] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 76.

nazara karşı en etkili yöntem olarak kabul ediliyordu. Mathieu atların boynuna mavi nazar boncuklarının asıldığını, annelerin çocuklarının yüzlerine tükürüp tehlikelerden korunmayı umduklarını da ekliyordu.

Fransız seyyah, karın ve koltuk altı bölgesine sarımsak sürülüp manevi kirlerden korunmanın da hedeflendiğini aktarıyor ve sultanın kayığında da bu sebepten ötürü bir diş sarımsak bulundurulduğunu belirtiyordu.[253]

Yazar, Anadolu'da kolları sarkık veya belinde dolaşan birinin düşman kabul edildiğini aktarıyor ve bu sebepten dolayı ellerini önde tutmak adına Rum ve Ermenilerin genellikle tespihle dolaştıklarını ekliyordu.

Mathieu, Türkler için evlenmenin en uygun vaktin akrep burcunun ayın yörüngesine girdiği zaman gerçekleştiğini, tırnak kesmek için ise en uygun günün Tanrı'nın cehennemi yaratmış olduğu çarşamba gününün olduğunu ifade etmekteydi.[254]

Charles Texier'de Türklerin batıl inançlarından anekdotlar aktarmıştır. En yaygın inançlarının başında yerinden memnun olmayan, duruşu hüzünlü ağaçlardan birinin dalına, kıyafetinin bir parçasını bağlayan kişinin hastalığının geçeceği veya üzerinde bulunması muhtemel büyünün etkisinin kaybolacağı yönündeki inançtır. Yazar bu ağaçların hemen yanı başında küçük çaplı mescitlerin bulunduğunu da eklemiştir.[255]

2.4.2. Dini Bayramlar

İslam dininde Ramazan ve Kurban olmak üzere iki bayram vardır. Her ikisi de Müslümanların büyük heyecan ve mutlulukla karşıladıkları dönemlerdir. Bu iki bayramın haricinde cuma gününün de Müslümanlar için haftalık bayram günü olduğu kabul edilmektedir. Hz. Muhammed'in (sav) bir sözünde cuma günü için "Şüphesiz bu, Allah'ın Müslümanlara tahsis ettiği bir bayram günüdür. Cuma'ya gelecek kimse yıkanmalı, varsa güzel koku sürünmelidir; ayrıca misvak kullanmanızı da tavsiye ederim" denilmiştir. [256]

[253] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 77.
[254] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 77.
[255] Kaya, "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", 257-258.
[256] İbrahim Bayraktar, "Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/259-260.

Gautier'in bayram ile alakalı düşüncelerini şu sözlerle anlamak mümkün olacaktır:

> *"Müslümanların azmini hor görmemekle beraber gece şölenlerine rağmen Ramazan ayının ve orucun sona ermesi çok zorlu olduğu için büyük bir memnuniyetle karşılanırdı. Bayram döneminde Türkler kıyafetlerini yeniler, sokaklar temiz ve rengarenk kıyafetlerle ışıldardı. Her Müslüman sahip olduğu en güzel, en pahalı kıyafetleri giyerdi. Başörtüler temiz ve parlak, ayakkabılar toz topraktan arınmış olurdu."*

Gautier, ilk kez bayramda gemiyle gelen ve ertesi gün dönecek olan bir yolcunun, İstanbul hakkında fazla bir fikir edinemeyeceğini, uzun müddet kaldığında sultanlar şehrinin olduğundan daha Türk görüneceğini savunuyordu. Yazar, bayramdaki nezih ortamın istisnai bir bakış açısı sunduğunu, bu günler haricinde şehrin tamamıyla farklı bir görünüme sahip olduğunu aktarıyordu.

Seyyah, Ramazan ayı boyunca evlerin pencerelerinin altında şafak konserleri veren müzisyenlerin, davul ve flütle sokaklarda dolaştığını, gürültülerinin evde yaşayanların dikkatlerini yeterince çektikten sonra pencere yahut kapıdan şal, kumaş parçası, kemer veya benzer hediyelerin iplerle sarkıtılarak Ramazan ayında zahmete giren bu insanlara verildiğini belirtiyordu. Yazar bu insanların çoğunun acemi dervişlerden oluştuğuna dikkat çekiyordu.[257]

Gautier bayram günlerinde devlet büyüklerinin padişahla yakın temasta bulunduğu önemli törenlerin de var olduğunu ve Türk asilzadelerinin bütün ihtişamlarıyla göz kamaştırdıklarını ifade ediyordu. Seyyaha göre bu bayram törenleri yabancılar için sarayın gizemli duvarlarının ardında nasıl bir zenginliğin saklandığını görmek için eşsiz bir fırsattı. Yazar bu törenlere katılmanın hiç kolay olmadığını ancak büyükelçilik personeli olarak gösterilmesi halinde tören kapılarının açıldığı belirtiliyordu.

Gautier törenin evvela dini bir eylemle başladığını, sultan ve devlet büyüklerinin namazlarını İstanbul'daki camilerin merkezi olan Ayasofya'da kıldıklarına vurgu yapıyordu. Gautier bayram töreninin öncesinde izlenimlerini şu şekilde ifade ediyordu:

> *"Saat sabahın altısıydı. Namazın bitmesiyle insanların meraklı bekleyişi hakimdi. Birden büyük bir gürültüyle askerler, sultanın orkestra lideri tayin ettiği Donizetti'nin bestelediği marşla yürümeye başlamışlardı. Saltanat muhafızları*

[257] Gautier, *Constantinople*, 241-242.

İngiliz askerleri gibi beyaz pantolon ve kırmızı ceket giyiyorlardı. Başlarındaki fes bu kıyafetle oldukça iyi bir uyum sağlıyordu."[258]

Bunun haricinde Fransız seyyah, Osmanlı sultanının üzerinde oturduğu semerinin yakut, inci ve farklı renklerde değerli taşlardan oluştuğunu meraklı Avrupalı okurlarına aktarıyordu.[259]

Mathieu, Hz. Muhammed'in (sav) ardından batıl inançlar çoğalsa bile Türklerde üç dini bayramın olduğunu ifade ediyordu. Seyyaha göre birincisi Mevlid-i Nebi olarak bilinen Hz. Peygamber'in (sav) doğumunun kutlandığı, ikincisini bayram olarak tanıttığı Ramazan Bayramı, üçüncüsü ise Hz. İbrahim'in anıldığı ve Yahudilerin paskalyasıyla benzerliği olan Kurban Bayramı'dır. Yazar Kurban Bayramı'nda Mekke'de ne zaman kutlanacaksa hesaplanıp o gün varlıklı Müslümanların koyunların boynuzlarını altın rengine boyadıktan sonra kurban ettiklerini belirtmiştir. Seyyah her aile babasının evinin avlusunda kurbanını kestikten sonra bir kısmını afiyetle yediğini, kalanının ise ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığını aktarıyordu. Henri Mathieu, Osmanlı sultanının da bayram namazından döndükten sonra sarayda ipek önlüğünü giydiğini ve akabinde saray görevlilerinin önünde iki veya üç kurban kestiğini ve bu hayvanlardan dökülen kanı gümüşten bir vazoya akıttığını vurguluyordu. Fransız seyyah, Kurban için kullanılan bıçağın ise kıymetli taşlarla bezendiğine dikkat çekmiştir.[260]

2.4.3. Cenaze Merasimleri

Her dinde farklılıklar gösteren cenaze merasimleri Müslümanlarda da kendine has özellikleri barındırmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Türklerin de sahip olduğu cenaze törenleri Fransız seyyahların dikkatini çeken bir husus olmuştur.

Maxime Du Camp'a göre cenaze merasimleri oldukça sade ve ciddidir. Ölünün bedeni güzelce yıkanıp kurulandıktan sonra, kafur ağacı kokusu ve baharatlarla ovalanırdı. Seyyah, bedenin altın işlemeli Kur'ân ayetleriyle bezenen beyaz bir kumaşla sarıldıktan sonra cenaze evinin önünde bir kürsü üzerinde sergilendiğini belirtmektedir. Yazara göre imamın, cesedin üzerine birkaç damla su serpiştirdikten sonra ölünün dostları

[258] Gautier, *Constantinople*, 244.
[259] Gautier, *Constantinople*, 244-246.
[260] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 74-75.

tabutu omuzlayıp, erkeklerin çoğunlukta olduğu konvoy halinde yürümeye başlıyorlardı. Fransız seyyah, çukurun kazılmış olduğunu, defnedilecek yere gelindikten sonra cesedin sol tarafı Mekke'ye doğru bakacak şekilde yatırıldığını aktarıyordu. İmam sessizliğin hâkim olduğu ortamda iman beyanını yani "Tek bir İlahın varlığına, Muhammed'in onun elçisi ve Peygamberler Peygamberi olduğuna, Ali'nin müminlerin tek gerçek lideri olduğuna…" şeklinde kelime-i şahadet getiriyordu. Du Camp akabinde imamın İslam'ın genel prensiplerini bizzat ölüye hatırlattığını, her durak anında toplanan insanların *Âmin* şeklinde cevap verdiklerini söylüyordu. Seyyah bedenin üstüne toprak atılmaya başlandıktan sonra imamın sesli bir biçimde sual melekleri olan Münker ve Nekir'e seslendiğini, ölünün ruhu için Allah'tan bağışlanma dilediğini ve son olarak ilahi takdire rahatsızlık vermemek adına insanların mezardan uzaklaştığını belirtiyordu.[261]

Gautier hayatın tüm alanlarında ağır ve yavaş olan Türklerin, ölüm söz konusu olduğu zaman aceleci olduklarına dikkat çekiyordu. Seyyah, Türklerin sahip oldukları batıl inançlarına göre abdest aldırdıktan sonra bedenin hızlıca mezarlığa götürüldüğünü ve sonrasında Mekke istikametine doğru çevrilip üzerine toprak döküldüğünü aktarıyordu. Yazar, Müslümanların inancına göre, beden toprağa yani ait olduğu şeye kavuşmadıkça eziyet çekiyordu. Seyyah sonrasında imamın inanç esaslarıyla alakalı sorular sorduğunu, toplanan kalabalığın *Âmin* diyerek cevapladığını ve ölüyü sonsuzluğa bıraktıklarını aktarıyordu.

Gautier ölünün, turkuaz gözlü, siyah yüzlü Münker ve Nekir adında iki ölüm meleği tarafından sorgulandığını, hayatını erdemli veya ahlaksız şekilde geçirene cennet veya cehennem kapılarının açıldığını ifade ediyordu. Seyyah Müslümanlar için cehennemin son durak hükmünde değil araf konumunda olduğuna dikkat çekiyordu. Fransız seyyah, müminlerin hatalarının bedelini az veya çok, hafif veya korkunç işkencelerle ödedikten sonra cennette Allah'ın tarif edilemeyen yüzünü göreceklerini dile getiriyordu.[262]

Mathieu'e göre merhumun ve merasimde bulunanların bedenlerinin temiz olması büyük önem taşıyordu. Seyyah cesedin cenaze namazının kılınmasının akabinde camide çok bekletilmeden mezarlığa doğru götürüldüğünü, insanların kısık seslerle dua

[261] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 122-123.
[262] Gautier, *Constantinople*, 160-161.

ettiklerini, kabre gelindikten sonra bedenin itinayla yüzü Doğu istikametine bakacak şekilde yerleştirildiğini aktarıyordu.

Mathieu imamın insanların gitmesiyle beraber ölüye annesinin ve kendisinin ismiyle hitap ettiğini ve kelime-i şahadeti tekrar ettiğini, kabirlerin çok derin olmamakla beraber cesedi toprağın baskısından korumak adına eğik tahtalar yerleştirildiğini belirtmiştir.[263]

2.4.4. Mezarlıklar

Ölülerin ziyaret edildiği mekanlar olan mezarlıklar aynı zamanda kabir ismiyle de bilinmektedir. Her alanda olduğu gibi mezarlıklarda da dinlerin farklı adet ve uygulamaları bulunmaktadır. Müslümanların ve bilhassa Türklerin mezarlıklara özel bir ihtimam gösterdikleri bilinmektedir. Ağaçlandırılması, mezar taşlarının görsel anlamda sahip olduğu estetik, Osmanlı Devleti'nde mezarlıkların hangi konumda olduğuna dair fikir vermektedir.[264]

Du Camp ölülerin; yasemin ve güllerin, nar ve akça ağaçlarının altında uyuduklarını, çakalların ise gün içinde bu güzellikleri yıktıklarını, burun ve patileriyle kazıdıkları ve karıştırdıkları için mezarların her gün taşlarla, ağaç dallarıyla ve dikenlerle kapatıldığını aktarıyordu. Seyyah, mezarın içindeki kemikleri çıkardıkları için bu tedbirin beyhude kaldığını, çimlerin üzerinin kafa tasları ile dolu bir vaziyette olduğunu vurguluyordu.[265]

Fransız seyyah, İstanbul'un bir yarısının dirilere diğer yarısının ise ölülere ait olduğunu, evlerin yanındaki küçük mezarlıklar hariç şehirde dört büyük mezarlığın olduğunu aktarıyordu. Du Camp bir mezarlıkla alakalı tespitlerini şu şekilde belirtiyordu:

> *"Boğazla Haliç arasında bulunan büyük Pera mezarlığı uzun servi ağaçlarıyla doluydu. Gölgelerinde köpekler uyuyor, dallarında güvercinler ötüyordu. Her kabir taşı benzer ölçülerde üzerinde ölünün mertebesine göre*

[263] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 82-83.
[264] Nebi Bozkurt, "Mezarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/519-521.
[265] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 75-76.

değişen sarık şeklinde Marmara mermerinden oluşuyordu. Canlı veya altın renginden yazılarla mermerin üzerinde ölüyle alakalı bilgiler sunuluyordu."[266]

Du Camp'a göre İstanbul ve çevresindeki en büyük, en güzel, en aranan mezarlık Üsküdar kabristanıdır. Onun bakış açısına göre devasa Haydarpaşa ovasından İzmit körfezine kadar uzanan bu mezarlık eşsiz bir yerdi.[267] Seyyah mezarlığı şu ifadelerle övüyordu:

"Öylesine güzel bir yerdir ki insanlar gezmeye gelirler. Pazartesi ve perşembe günleri daha kalabalıktır. Kadınlar da ya tepeciklerde ya devrilen mermerlerin üzerinde güneş batana kadar oturuyorlardı. Dondurma, şerbet veya reçel satıcılarının oradan oraya ilginç bağırmalarıyla koşturdukları zaptiyelerin ise sessiz ve silahlı bir halde toplumun içinde erkeklerin kadınlara yaklaşmamaları için gezdikleri bir ortam bulunuyordu."[268]

Gautier üzerinde yeşil örtü bulunan tabutu sırtlayan altı kişinin hızlı adımlarla Üsküdar mezarlığına doğru gittiğini, uzun servi ağaçlarının gölgesinde, anavatanları Anadolu'da Avrupalı Frenklerin hiç elde edemeyeceği bir istirahatin buradaki ölüleri beklediğini ifade ediyordu. Seyyah, Müslüman mezarlıkların Hristiyan mezarlıklarıyla aynı hüznü taşımadığını belirtiyor, defalarca Pera ve Üsküdar Mezarlıklarından gecenin karanlığında geçip hiç korkmadığını, kalp atışlarının hızlanmadığını ifade ediyordu. Bunu Paris'te, Montmartre Mezarlığı'nda yapmanın çok zor ve ürkütücü olduğundan bahsediyordu. Gautier, Doğu'da ölümle hayatın iç içe olduğunu ve insanların ölümden korku durumunun söz konusu olmadığına dikkat çekiyordu.

Gautier, Doğu'nun en geniş, konumu en güzel ve en kalabalık mezarlığı olan Üsküdar'da uzun servi ağaçlarının hâkim olduğunu ifade ediyordu.[269] Seyyah mezarlıklarda uzun bir mermer taşının üzerinde sarık giydirilmiş insan suretini temsilen bir küre bulunduğunu, bu sarığın katlanış biçiminin ve şeklinin ölünün kalitesini gösterdiğini aktarıyordu. Fransız gezgin, ölünün yakınlarının içine çiçek, süt veya misk koymaları için mezarın köşesinde küçük bir çukurun bulunduğunu ve zaman geçtikçe çiçeklerin solup yenilenmediğini belirtiyordu. Gautier gül suyu dökülen yerlerin yağmur sularıyla dolduğunu, kuşların zamanında göz yaşlarının döküldüğü yerlerden gök

[266] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 121.
[267] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 139.
[268] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 140-141.
[269] Gautier, *Constantinople*, 156-157.

yaşlarını içtiklerini şairane bir dille ifade ediyordu. Seyyah kabirlerin arasında çardak vazifesi gören türbelerin de bulunduğunu ekliyordu.[270]

Mezarlığın eski ve ıssız tarafına da göz atan seyyah farklı bir manzarayla karşılaşıyordu. Gautier mezar taşlarının çoğunun sağa sola devrilmiş bir halde olduğunu, taşların artık ayakta durmaktan yorulmuş ve kimse tarafından da hatırlanmayacaklarını biliyor gibi olduklarını da okurlarına aktarıyordu. Fransız seyyah, yağmur sularının etkisiyle atılan her adımda bir çeneye, omurgaya, kaburgaya veya kafa taslarına basılabildiğini, bazı imanlı insanların bu kemikleri toplayıp gömdükleri de vurgulanıyordu. Gezgin mezarlığın modern kısmında kabirlerin daha yeni ve bakımlı göründüğünü, tahrip olmaması için etrafının demir parmaklıklarla korunuyor olduğunu, çim ve çiçeklerin ışık saçtığını paylaşıyordu. Gautier en beğendiği kabrin Marmara mermerinden yapılmış, sarık şeklinde tamamlanan ve Kur'ân ayetlerinin altın renginde yazılmış mezar taşları olduğunu ifade etmiştir.[271]

Arkeolog olan Fransız seyyah Charles Texier, ölüm ve mezarlıklara dair inançlar konusunda Müslümanların Hristiyanlardan farklı düşündüklerini, başka bir alemde hayat fikrinin, ölümü Türklere hüzünlü olmaktan ziyade endişeli bir husus olarak tanıttığından bahsetmiştir. Bununla beraber İstanbullu Türkler, Anadolu topraklarını ata yurdu olarak benimsedikleri için geçmiş nesillerinin yatmış oldukları Üsküdar'da toprağa verilmeyi arzulamışlardır. [272]

Mathieu, insanların tercihleri veya maddi gücüne göre kâh evlerinin bahçelerine kâh mezarlıklara defnedildiklerini aktarıyordu. Seyyah, erkeklerin mezar taşları üstünde sarık veya fes olan küçük bir sütuna, kadınların ise üzerinde mantara benzer bir şeklin bulunduğu üçgen bir mezar taşına sahip olduklarını bildiriyordu.[273]

Fransız gezgin, merhumun ailesinin mezarın üstüne toprağı aşındırıp çiçek ve meyve koyduğunu, mezar taşlarında kişinin dünyadaki çileden kurtulduğunu, ölümün bir kurtuluş olduğundan bahsedildiğini söylüyordu. Örneğin *"Gecemiz sonlanıyor ancak devamında parlaklık vardır"* şeklinde sözler görmek mümkündü.

---

[270] Gautier, *Constantinople*, 161.
[271] Gautier, *Constantinople*, 163-164.
[272] Kaya, "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", 256.
[273] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 83.

Mathieu bazı tanınan, manevi anlamda yüksek mertebede bulunan Türklerin mezarlarının yanında bulunan ağaçlara, şifa bulan ya da arayan insanların kumaş parçaları bağladıklarını belirtiyordu. Seyyah, Hristiyanlarda olduğu gibi Müslümanlarda da gölge oluşturmaları ve melankolik yapılarıyla servi ağaçlarının mezarlıkların en çok tercih edilen ağaçları olduğunu hatırlatıyordu. Fransız gezgin, bayram günlerinde ziyaret edilmesinin haricinde mezarlıklarda yemek yendiğini, şerbetler içildiğini, hokkabazlar vesilesi ile eğlenildiğini de büyük şaşkınlıkla aktarıyordu. Mathieu *"Yaşamla ölümün iç içe olduğunu bariz bir şekilde müşahede edebiliyoruz"* cümlesiyle Türklerin bu konudaki durumunu özetliyordu. Seyyah, ölülere derin bir saygı olmasına rağmen mezarlıkların korunmasına yeterince özen gösterilmediğini de ekliyordu.[274]

[274] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 82-84.

3. 19. YÜZYIL FRANSIZ SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI TOPLUMUNDAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYAL VE DİNİ YAŞANTISI

3.1. Hristiyanlarda Dini Yaşantı

Mensuplarının sayısına bakıldığında dünyadaki en yaygın din olan Hristiyanlıkta farklı mezheplerin olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliseleri, Hristiyanlığın üç büyük mezhebini oluşturmaktadır. Anadolu coğrafyasında farklı etnik ve dini unsurların barındığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyaya hâkim olmasından evvel Bizans İmparatorluğu bu topraklarda söz sahibiydi. Batı ve Doğu Roma olarak adlandırılan dönemde Doğu Roma, bugünkü İstanbul'un yani Konstantinopolis'nin başkentlik ettiği Bizanslıların elindeydi. Katolik olan Batı Roma'nın aksine Bizans İmparatorluğu'nun mezhebi Ortodoksluktu. Fatih Sultan Mehmed önderliğinde İstanbul'un fethi ve Bizans'ın yıkılışıyla özellikle İstanbul ve çevresindeki Bizanslıların durumunun ne olacağı merak ediliyordu. Sultan Fatih, Katolik ve diğer din mensuplarına hayatlarının emniyette olduğunu ve dinlerini diledikleri gibi yaşayabileceklerini söyleyip Müslüman hoşgörüsünü göstermişti.[275]

Bulunduğu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, din hürriyeti açısından diğer devletlere model olabilecek bir konumdaydı. Osmanlı'da din özgürlüğü Kur'ân'ın Ehli Kitap'a karşı olan duruşu ile aynı tavırdadır. Kur'ân "Dinde zorlama yoktur." [276] ayetiyle gayrimüslimlerin zorla Müslüman yapılamayacağını vurgulamıştır. Bu nedenden ötürü Osmanlı Devleti de topraklarında yaşayan gayrimüslimlere diledikleri gibi inanma, inançlarını özgürce uygulayabilme ve bu doğrultuda eğitim ve öğretim yapabilme fırsatı tanımıştır.[277]

Osmanlı Devleti'nde uygulanan "Millet Sistemi" imparatorluk topraklarında cari olan özgün bir toplumsal yapılanmadır. 20. yüzyılın başına kadar millet kavramı aynı din ve mezhebe mensup kimseleri tarif etmek için kullanılmıştır. Osmanlı'da milletlerin

[275] Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/328.
[276] Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali (Erişim 2 Şubat 2022), El-Bakara, 2/256.
[277] İsmail Başaran, "Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin (Hıristyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (Nisan 2019), 41.

liderliğine devlete bağlı olan din adamları getirilmiş olup herhangi bir sorun olduğunda bu şahsiyetlerle muhatap olunmuştur. Altı asır boyunca Osmanlı, çeşitli dini ve sosyal grupları bünyesinde barındırmış, ibadet ve vicdan hürriyeti tanıdığı gayrimüslimlere, dini inançları konusunda baskı yapmamış, onlara kültürel miraslarını devam ettirme imkânı tanımıştır.[278]

Genellikle Müslümanların çoğunlukta olması Hristiyanları dinlerini değiştirmeye sürüklememiştir.[279] Bütün bu hoşgörüye rağmen, gayrimüslimlerin ibadetlerine kısmi sınırların getirildiği bazı hususlar vardır. Bu kısıtlamalar genellikle ibadet esnasında çıkarılan seslerle ilgiliydi. Nitekim bunların başında çan çalma yasağı gelmekteydi. Çan çalmak İslam'ın üstünlüğüne bir tehdit olarak algılandığı için yasaklandığı ifade edilmektedir.[280]

Osmanlı Devleti'nde asırlar boyu yaşayan ve nüfus anlamında çok olan Rumlar ve Ermeniler yaşadıkları ülkeye karşı hep duyarlı ve itaatkâr olmuşlardır. 19. yüzyılda Fransız seyyahların gözünden Osmanlı topraklarındaki farklı Hristiyan milletlerin dini yaşamları aktarılmaya çalışılacaktır.

Du Camp'a göre Türkler, geleneksel kanunlarına çok bağlı olsalar da gayet hoşgörülülerdir. Seyyah, Avrupalı rahiplerin Müslümanların arasında rahat bir hayat sürdüğünü, dinlerini uygulamayanları hor gördüklerini ancak herkesin Tanrı'ya inanışının farklı olabileceğinin farkında olduklarını ve hiçbir zaman Hristiyan veya Yahudilerin dini bir seremonisine zarar vermediklerini aktarıyordu.[281]

Du Camp İzmir'de Fransızların kontrolünde bir hastane ve birkaç kilisenin olduğunu ve bu kurumların arasında en yararlı ve en çarpıcı olanının şüphesiz hayırsever Hristiyan kadınların yönettiği okulların olduğunu ifade ediyordu. Seyyah, Hristiyanların kimseyi bir başkasından ayırt etmeden Rumları, Türkleri, Yahudileri ve Ermenileri

[278] Esin Yüzbaşı – Melike Sarıkçıoğlu, "18. ve 20. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Yaşamları: (İstanbul, İzmir ve Selanik)", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 4 (2021), 49-50.
[279] Adem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-i Bereket Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 153.
[280] Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 280.
[281] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 345-346.

okullarına kabul ettiklerini, onlara okumayı, yazmayı, hesabı, resim çizmeyi, tarihi ve el sanatlarını öğrettiklerini belirtiyordu.[282]

3.1.1. Rumlarda Dini Yaşantı

Kur'ân -ı Kerim'de bir sureye adını veren Rum ismi Bizanslılar için kullanılmış olup, onların dönemin süper güçlerinden Sasanilere karşı kaybettikleri bir savaşa işaret edilerek, bir müddet sonra galip gelecekleri bildirilmiştir. Müslümanların da bu savaşta Ehl-i Kitap olan Bizanslıları destekledikleri müfessirler tarafından aktarılmıştır. İslam'ın doğuşundan itibaren Bizans İmparatorluğu, Müslüman ve Türklere komşuluk etmiş ve en çok etkileşim içinde olduğu devletlerden biri haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) dönemin hükümdarı olan Herakleios'a gönderdiği davet mektubu başta olmak üzere, sonraki asırlarda gelen diğer İslam devletlerinin de her zaman bu milletle çok yakın temasta olduklarını söyleyebiliriz. Diplomatik ilişkiler haricinde İslam devletleri, Rumlardan bilim, sanat, mimari, tıp ve daha birçok alanda esinlenmiş ve hayatlarına tatbik etmişlerdir.

Bir millet ismi olma haricinde Anadolu topraklarına da Rum adıyla hitap edilmiştir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde kullanılan bu isim artık tercih edilmemektedir. Osmanlı'nın fetihler sebebiyle ele geçirdiği topraklarda yaşayan Rumlar yapılan anlaşmalarla bulundukları yerde yaşamaya devam etmiş, kendilerine tanınan çeşitli haklarla İslam toplumlarında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bununla beraber savaşlar neticesinde esir düşen çok sayıda Bizanslı, köle veya cariye olarak İslam toplumuna kazandırılmıştır. Diğer milletlerle beraber ciddi sayıda Rum nüfusunun varlığını kabul etmekle beraber bu topluluğun, İslam coğrafyasında çeşitli makamlarda hizmette bulunduğunu söylemek gerekmektedir.[283]

Rumlar, Hristiyan dışında biriyle evlenilmesine çok sert tepkiler gösteriyordu. Kendi hukuklarına göre bu evlilikler meşru görülmüyordu. Çünkü Hristiyanlıkta evliliğin bir de dini yönü vardı. Hristiyanların evliliği kilise, Hz. İsa ve Tanrı'nın meydana

[282] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 38.
[283] Casim Avcı, "Rum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 5/222-225.

getirdiği birliği temsil etmekteydi. Buna benzer davranışlarda bulunanlar cemaatten dışlanma ve aforozla cezalandırılıyordu.[284]

Fransız seyyahlara göre Osmanlı coğrafyasındaki Rumların dini yaşantıları, din adamları, dini ritüelleri, cenaze merasimleri, mezarlıkları, sahip oldukları batıl inançlar sunulmaya çalışılacaktır.

Du Camp'a göre Rumlar şehirdeki diğer insanlarla iç içe olmaktan çekinmeyen, kökenleriyle gurur duyan, köleleri tarafından prens diye adlandırılan, atalarına nispeten dejenere olmuş ve yozlaşmış bir topluluktur.[285] Seyyaha göre ayrılıkçı Rumların bulunduğu Aziz Dimitri'de farklı batıl inançlar hâkimdi. Bu hurafelerden biri ise mahallede bulunan mucizevî çeşmeden içenlerin hastalıklarından kurtulduğu, paralarını kaybetmişlerse bulup zenginleştikleri ve uzun ömürlü olduklarına inanılmasıydı. [286]

Gautier, imtiyazlı Rumların yaşadığı Fener semtinde taştan yapılmış güzel ve sade mimariye sahip evlerin dikkat çektiğini, Doğu'da gösterişin kaçınılan, gözlerden uzak yaşanan bir hayat tarzı olduğunu aktarıyordu. Fransız gezgin, evlerin dış cephelerinin küçük kaleleri andırdığını ve bu meskenlerin artık Antik Bizans'ın nesilleri tarafından kullanıldığını belirtiyordu. Seyyah; damarlarında imparatorluk kanı taşıyan bu insanlara kölelerinin "kral" gözüyle baktıklarına işaret ediyordu. Diplomatik becerileriyle meşhur oldukları için uzun yıllar boyunca Osmanlı'nın uluslararası münasebetlerini yönettiklerini ancak Yunanların Osmanlı Devleti'ne isyanıyla beraber itibarlarının zedelendiğini ifade ediyordu.[287]

Gautier, Avrupa'da "madde"nin ötekileştirilmesinden sonra Hristiyanların bedenlerine daha az bakım göstermeye başladıklarını, Doğu'nun aksine termal su kültürünün Batı'da tamamen kaybolduğunu ve bu düşüncede olmayanların sapkınlık ve kafirlikle suçlandığını aktarıyordu.[288]

Mathieu'ye göre Rumlar, Tanrı'dan ve şeytandan korunmak adına dini seremoniler düzenliyorlar, dünyalık olandan kendilerini soyutlamaya çabalıyorlardı.

[284] Çınar, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hukuku: Evlenme ve Boşanma", 110-111.
[285] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 182.
[286] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 287.
[287] Gautier, *Constantinople*, 234.
[288] Gautier, *Constantinople*, 236.

Seyyaha göre şeytan çıkarma ayinleri toplumda öylesine geniş bir yer kaplıyordu ki insanlar kendilerini eğitme ve geliştirme fırsatı bulamıyordu.[289]

3.1.1.1. Kiliseler

Hristiyanların mabetleri olan kiliseler Fransızcada *église* olarak isimlendirilmiştir. Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin merkezi İstanbul olarak kabul edilmiş olup asırlarca bu şekilde devam edegelmiştir.

İslam ideolojisinde fethedilen şehirlerin en büyük kiliseleri camiye dönüştürülmüş ancak diğer küçük kiliselere genellikle dokunulmamış, Hristiyanların ibadetlerine engel olunmamıştır. İstanbul'da Ayasofya Camii bu konuda en belirgin örneklerdendir. Bugüne kadar ulaşan kiliseler, Osmanlı kroniklerinde kiliselerin tahrip edilip yıktırıldığına dair bilgilerin gerçeği yansıtmadığını vurgulamakta, camiye çevrildiği bildirilen kilise sayısının da çok abartılı olduğu bilinmektedir. 1856 Islahat Fermanı'nda kiliselerin restorasyonuna engel olunmayacağı, ancak yeni kilise inşaatı için Bâb-ı Âlî'den müsaade istenmesi gerektiği belirtilmiştir. 1885 yılına gelindiğinde İstanbul'da 100'den fazla kilisenin bulunduğu ve bu konu hakkında Hristiyanların herhangi bir engelle karşılaşmadıkları bilinmektedir.[290]

Bunun en güzel örneklerinden bir tanesi Rumların yoğun biçimde yaşamış olduğu günümüzde Bursa'nın sahil ilçelerinden olan Mudanya'da görülür. Osmanlı arşivlerinde Aya Yani olarak geçmekteyken Kandes'in 1879 yılında yayınlanan eserinde Bursa Metropolitliği'ne bağlı Kutsal Havariler'e (Ayios Apostoloi) adanmış olduğu yazılıdır. İlk inşa tarihi tam olarak bilinmeyen yapı, Kandes'e göre (1846-1870) yıllarında inşa edilmiştir.[291]

Fransız gezginlerinden olan Castellan bu günkü Beyoğlu'nun, o günkü adıyla Pera'nın Fransız veya İtalyan semtinden farklı olmayıp Türklerin bu bölgede çok gezmediklerini vurgulamaktadır. Semtte çok sayıda kilisenin bulunduğunu ve içinin

[289] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 108.
[290] Levent Öztürk, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 36/14-16.
[291] Ersin Aydın – Ayşın Özügül, "Mudanya'nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri", *Sanat Tarihi Dergisi* XXVII/2 (Ekim 2019), 641.

Hristiyanlığa özgü nesnelerle bezendiğini belirtmiştir. Bununla beraber Castellan kiliselerde çan kuleleri olmamasına oldukça hayıflanmıştır.[292]

Du Camp'ın aktardıklarına göre İstanbul'da Fener semtinin merkezinde ayrılıkçı Rumların kilisesi bulunuyordu. Gezgin; kilisenin tavanından kristal lambaların sarktığını, duvarların altın işlemeli sütunlarla desteklendiğini, mihrabın üzerinde ise sedef ve pullarla bezenmiş tabloların bulunduğunu aktarıyordu.[293]

Gautier'in izlenimlerine göre, yolun kenarında bulunan ve Müslümanlar tarafından kullanılmayan ve camiye dönüştürülmeyen küçük şapellerin içerisinde bavul, sandık ve her çeşitten paketin yığılmış bir halde bulunuyordu. Bunun Doğu'da seyahat eden ve hırsızlığa uğramaktan korkan insanların, zenginliklerini mabetlerdeki depolarda muhafaza etme geleneğinden kaynaklandığını dile getiriyordu. Fransız seyyah, Tanrı'nın koruması altındaki mallara hırsızların bile dokunmaktan imtina ettiklerini, yığının üzerinin ise kumaştan bir bezle örtüldüğünü aktarıyordu.[294]

1834-1835 yıllarında Konya'da bulunan Fransız mimar ve seyyah Charles Texier, geçmişte Hristiyanların çoğunlukta olduğu bir şehir olan Konya'nın az da olsa Rum ve Ermeni nüfusuna sahip olup kendi kiliselerini muhafaza ettiklerini aktarmıştır.[295]

Aynı dönemlerde Ankara'da da bulunan Texier, şehirde sadece Aziz Clement adına yaptırılan kilisenin kaldığını, Türklerin ise mabetteki işlemeler ve mozaikleri tahrip ettiğini ifade etmektedir.[296]

Mathieu konuyu siyasi bir açıdan değerlendirirken, Rum kiliselerinin Türkler tarafından yıkılan veya tahrip edilen mabetleri için Rusya'dan bağış ve yardım talep ettiklerini bildiriyordu. Bu çağrıya Ruslar çok cömert bir şekilde cevap verirken Rus Çarı'na Tanrı gözüyle bakılıyordu.[297]

---

[292] Galip Baldıran, "Fransız Gezginler ve Eski İstanbul", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999),* ed. Alâaddin Aköz vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2000), 689.
[293] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 182.
[294] Gautier, *Constantinople*, 274.
[295] Ahmet Efe, "Seyyahların Gözüyle Konya", *Tarih ve Kültür Başkenti Konya*, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003), 82.
[296] Timur Özkan, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu (25-25 Ekim 2011),* ed. Yılmaz Kurt vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2012), I/265.
[297] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 108.

3.1.1.2. Din Adamları

600 yılı aşkın varlığı süresinde Osmanlı Devleti, farklı dini ve etnik grupların bir arada yaşamaları konusunda çok güzel bir örnek olmuştur. Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin dini ve kültürel kimliklerini korumaları ve sürdürebilmeleri için gerekli ortamı sağlamıştır. İstanbul'un fethinden itibaren Fatih Sultan Mehmed'in dağılmış bir vaziyette olan Rum Patrikhanesi'ni tekrar bir araya getirme isteği bunun en güzel örneklerindendir.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda zimmilerin hukuki statüleri ile dini ve sosyal alanda yapılacak düzenlemeler yer almıştır. Bu kararlar çerçevesinde patrikler ömür boyu görev yapacaklar ancak dünyevi meselelerden uzak duracaklardı. Dünyevi hususları ruhani meclis veya karma ya da sivil meclisler yürüteceklerdi. Ayrıca cemaatlerin liderlerine maaş bağlanacak ve sorumluların ödemekle yükümlü olduğu "cevaiz" ve "avaidat" gibi vergilerin de kaldırılacaktı.[298]

Osmanlıdaki Rumların büyük çoğunluğu Ortodoks mezhebine bağlı olup dini liderlerine verilen isim "patrik"tir. Başta patrik olmak üzere Rum ruhban sınıfının diğer üyeleri da değerlendirilecektir.

Gerard De Nerval Rum papazları hakkında "nurani yüzler, parlak işlemeler" şeklinde olumlu ifadeler kullanmaktan kendini geri alamamıştır.[299]

Mathieu, Rum din adamlarının iki sınıfa ayrıldığını, ilk sınıfın bekar bir hayat süren keşiş ve ruhani liderlerden, ikinci sınıfın ise evlenmeye yetkisi olan papazlardan oluştuğunu aktarıyordu. Seyyah, Rum patriğinin maddi gelirinin çok yüksek olduğunu, ruhban sınıfın tamamından vergi alındığını, vaftiz törenleri, düğünler, boşanmalar ve cenaze merasimlerinin büyük bir gelir kapısı teşkil ettiğini dile getiriyordu. Konutunda haftada iki kez *divan solennel,* resmi oturum düzenleyip burada halkın şikâyet ve taleplerinin dinlendiğini; bu buluşmaların en yoğun gündeminin ise aile içi meselelerden oluştuğunu aktarıyordu.[300]

---

[298] Yüzbaşı – Sarıkçıoğlu, "18. ve 20. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Yaşamları: (İstanbul, İzmir ve Selanik)", 51-52.
[299] Hüseyin Yaşar, "Fransızca ve Türkçe Edebi Eserlerde İstanbullu Rumlar", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2015), 135.
[300] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 105.

Mathieu piskoposların da benzer işlemler sayesinde maddi gelir sağladıklarını, cemaat fertlerini aforoz etme hakkını ellerinde bulundurduklarını, Osmanlı veya farklı coğrafyalarda olduğu gibi aforoz edilmenin kendi toplumu tarafından dışlanmak ve itibarsızlaştırılmak anlamına geldiğini okurlarına bildiriyordu.[301] Fransız gezgin, piskoposlardan sonra en önemli geliri sağlayanların rahipler olduğunu; insanları, evleri, tarlaları kutsayıp cemaatlerinden bağışlar aldıklarını ifade ediyordu.

Yazara göre papazlar göreve başladıktan sonra evlenemiyorlar ancak evliyseler boşanmaları istenmiyordu. Seyyah, Hz. İsa'nın havarilerine boşanmaları gerektiğini söylememesinin kaynak olarak sunulduğunu aktarıyor, yegâne gelir kaynaklarının kiliseye günah çıkarmaya gelenlerden oluştuğunu vurguluyordu. Mathieu, Rumların katil veya hırsızlarının nadiren Türklere teslim edildiğini, genellikle başrahip tarafından diğer suçlular gibi cephaneliklerde çalıştırılmaya gönderildiğine dikkat çekiyordu. [302]

3.1.1.3. İbadetler

Mathieu, Rum ayininin Latin ayininden farklı bir şekilde uygulandığını, Hz. İsa'nın resmedilmeye çalışıldığı eserlerin önünde ilahilerin okunmasından sonra Rum rahibinin ekmeği şarap kadehine batırıp herkese kaşıkla sunduğunu aktarıyordu.[303] Fransız seyyah, keşişlerin kiliselerde ilahi okumak yerine kürsünün etrafında azizlerin ruhları için şarap içtiklerini, inançlıların ise paganların sembollerine bakarcasına ayin boyunca heykellere bakıp istavroz işareti yaptıklarını ifade etmektedir.

Mathieu, Rumlarda yüz on beş dini bayramın bulunduğunu, çarşamba ve cuma günlerinin ise oruç ve perhiz günleri olduğunu belirtiyordu.[304]

Fransız gezgin, paskalyanın on beşinci gününde Hz. İsa'nın Kudüs'e girmesinin şerefine Rumların, zeytin yapraklarından yapılmış taçlar ile törenler düzenlediklerini, ertesi günde ise insanların bağışlanma gayesiyle günah çıkartmaya gittiklerini belirtiyordu.

[301] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 106.
[302] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 107.
[303] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 101.
[304] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 101.

Seyyah; Rumların cuma günleri gün batımına kadar yiyip içmediklerini, akabinde bir dilim ekmek ve su ile yetindiklerini, cumartesi ise tatlılar pişirmek ve yumurtaları boyamak için herkesin toplandığını, koyunların kurban edilmek üzere gençler tarafından kiliseye getirildiklerini, yemeklerin pişirildiği bütün çömleklerinse pencerelerden aşağıya atıldığını, "orucunu pencereden atmak" örfünün dini bir uygulama olarak yapıldığını belirtiyordu.

Mathieu, cumartesiyi pazara bağlayan gecenin kilise avlusunda geçirilip ufuktan doğan güneşle beraber *Halleluyah*, Tanrı'ya şükürler olsun nidalarının yankılandığını, ardından mabedin kapılarının açılıp, piskoposun müjdeyi vermesiyle beraber insanların bu hadiseyi büyük bir coşkuyla karşıladıklarını, *Hristo Anneste, (Mesih dirildi*!) ifadelerinin duyulduğunu ve son olarak oruçların kurban edilen koyunlar ve şaraplarla açıldığını aktarıyordu.[305] Fransız seyyah; Rumların mayıs ayına tekabül eden ilkbahar, diğer adıyla kırlangıç bayramını her yıl kutladığını, bu günlerde Rum çocukların sokaktan geçenlerden harçlık istediklerini bildiriyordu.[306]

3.1.1.4. Cenaze Merasimleri

Gayrimüslimler, cenaze ve defni konusunda serbest bırakılmışlardır. Cenazelerini kendi dini vecibelerine göre törenler yaptıktan sonra defnediyorlardı.[307]

Du Camp'ın aktardıklarına göre çoğunlukla Türklerin bulunduğu Tophane Mahallesi'nden kıyafetleri giydirilmiş şekilde Rum bir papazın cenazesi sedyenin üzerinde götürülüyor, mavi etek ve kırmızı yelekli çocuklar önden koro halinde ilahi söyleyerek eşlik ediyor, tabutun yanlarında uzun sıra halinde diğer rahipler dua ederek papazın arkadaşları ve ailesi ellerinde mumlarla yürüyorlardı. Seyyah, Müslümanların itiraz göstermeksizin kortejin geçmesi için sessizce yolun kenarına sıralandıklarını, İzmir'de durumun daha ileri bir düzeyde olup Hristiyanlara resmî tören yapılması hususunda müsamaha gösterildiğine dikkat çekiyordu.[308]

---

[305] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 102-103.
[306] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 103.
[307] Sibel Uzun, *Batılı Seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul'da Gayrimüslimler* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 41.
[308] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 346.

Mathieu ise Rumların ölülerini defnetmeden önce özenle yıkadıklarını, genç bir kızın vefatında ona en güzel elbiselerini giydirip çiçekten bir taç taktıklarını, cenazenin mezarlığa ilahiler ve kiralık olarak tutulan ağıt yakıcıların eşliğinde ulaştırıldığını ifade ediyordu. Seyyah, kadınların eşlerinin, genç kızlarınsa babalarının cenazesini ağıtlar yakarak takip ettiğini aktarıyordu. Fransız gezgin, Rumlarda cenaze töreninin gelenek haline gelmiş olan yemek ikramıyla tamamlandığını, Rum kadınların vefat eden kocalarının ardından arkadaşlarıyla bir araya gelip ağladıklarını ve yorgunluktan uyuya kaldıklarını belirtiyordu.[309]

Bir diğer Fransız seyyah Nerval, İstanbul'da yaşayan Rumların cenaze merasimleriyle alakalı şu ifadelere yer vermiştir:

> *"Rum cenaze alayında, bizdeki kederli defin merasimlerinin üzüntü verici hali hiç yoktu. Canlı yüzleri, parıltılı işlemeli elbiseleriyle ilerleyen Ortodoks papazlarının ardından, parlak renkli uzun cüppeleri ile kilisenin genç mensupları geliyor, bunları en şık ve gösterişli elbiselerini giymiş olarak cenaze sahiplerinin dostları takip ediyor. Hepsinin ortasında da balmumu sarılığı almış yanaklarına allık sürülmüş, çiçekler üzerine uzandırılmış, başına güllerden yapılmış bir taç takılmış, en güzel elbisesi giydirilmiş ve üzeri, muhtemelen cenaze ile birlikte kabre gömülmeyecek olan çok miktarda elmas mücevheratla örtülmüş henüz genç yaştaki ölü kız yer almıştı."*[310]

3.1.1.5. Mezarlıklar

Gautier dini sembollerden yoksun Rum ve Ermeni kabirlerinin üzerinde çocukların yakalamaca oyunu oynadıklarını, Müslüman topraklarının farklı inançta olanların kabirlerine değil sadece ölülerine müsamaha gösteriyor gibi bir algının var olduğunu, çocukların insan küllerinin dolaştığı yerlerde umursamadan eğlendiklerini aktarıyordu.[311]

> *"İslam toprağı, başka dine ait bu mezarları sanki bağrında lutfen barındırıyormuş gibidir, bu mezarlarda hiçbir dinsel işaret ya da arma yoktur. Oynaşan bu filozof çocuklar, insan tozundan yapılmış bir toprak üzerinde koşuştuklarının farkında değilmiş gibidirler. Fransa'da bu davranışlar yersiz görülecek olsa da Türkiye'de çocuklar çok doğal karşılanan bir yaşama gücü ve neşeyle oynarlar bu mezarlıkların üzerinde."*[312]

---

[309] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 114.
[310] Uzun, *Batılı Seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul'da Gayrimüslimler,* 84-85
[311] Gautier, *Constantinople*, 169.
[312] Gautier, *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, 165.

Mathieu, Rumların mezar taşlarına meslekleriyle ilgili aletlerin kazındığını belirtmektedir. Örnek olarak bir balıkçının mezar taşına kayıkçı küreği ve balık ağı kazıldığını ifade ediyordu. Seyyah, özellikle Paskalya bayramlarında mezarlıkların ziyaret edildiğini, vefat eden akraba, dost veya arkadaşlar için hüzünlenildiğini ekliyordu.[313]

3.1.1.6. Batıl İnançlar

Mathieu'ye göre Rumların hurafeleri oldukça basit düşüncelerden oluşuyor, çeşmelere veya Aziz diye adlandırdıkları ağaç dallarına kumaş parçaları asıyorlar, çaputları düşenleri ise şeytanlardan kurtarmak adına dövüyorlardı. Seyyah, onlara musallat olmasından korktuklarından dolayı şeytan kelimesini kesinlikle kullanmadıklarını, beş sayısını çekinerek söylediklerini, annelerin çocuklarını tehlikelerden korumak için bileklerine kırmızı kurdeleler bağladıklarını aktarıyordu. Gezgine göre ebeler, yeni doğanların alınlarına kem gözden korumak adına çamur sürüyor, sarımsak ve tılsımlar takıyorlardı.[314]

Texier'de Rumların beş sayısını telaffuz dahi etmediklerini, beş parmağını açarak el uzatmanın uğursuz bir husus olduğunu, Rum kadınlarının bu zorlayıcı hareketleri hizmetçilerine karşı sert bir şekilde kullandıklarını ve bu yeterli görülmezse pabuçları ile onları dövdüklerini de aktarmaktadır. Yazar bu inançların Anadolu'da yaşandığı gibi Avrupa'da da bulunduğunu ve aralarında bilinmeyen bir bağlantının muhtemel olduğunu ifade etmiştir.[315]

Mathieu bebeğin doğumundan birkaç gün sonra peri ağırlama töreni yapıldığını, beşiğin bulunduğu odanın güzel kokulu çiçeklerle donatıldığını, yerlere özel işlenmiş halılar serilip yedi dakika boyunca odada sessiz bir şekilde dört perinin gelmesini beklediklerini ifade ediyordu. Seyyah bu törenin yeni doğanın dinine bağlı olması temennisiyle yapıldığını, törenin bitmesiyle kiliseye vaftiz yaptırılmaya götürüldüğünü

[313] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 115.
[314] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 109.
[315] Kaya, "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu", 259.

aktarıyordu. Gezginin aktardıklarına göre vaftiz seremonisi Latinler gibi alına su dökülmesinden ibaret olmayıp bütün bedenin yıkanıp keselendiği bir işlemdi.[316]

Mathieu'e göre evlenmek isteyen genç kızların uyumadan önce tuzlu bir kurabiye yiyip, su içmeden boyunlarına içinde üç çiçek bulunan bir kese bağladıklarını, uyandıklarında seçecekleri çiçeğe göre eşlerinin genç, yetişkin veya yaşlı olacağı inancı bulunmaktaydı.[317]

3.1.1.7. Misyonerlik Faaliyetleri

Misyonerlik Katolik kilisesinin Hristiyanlığın yayılması maksadıyla dünyanın farklı bölgelerine, özellikle batı devletlerinin sömürgeleştirdiği veya bu niyette oldukları topraklara görevlilerin gönderildiği faaliyettir. Kötü bir izlenim oluşturduğunu düşündükleri için günümüzde evangelist ismini tercih etmektedirler.

İslam ideolojisinde dinin insanlara aktarılması ve yayılmasında davet veya tebliğ kavramları kullanılmakta olup bu faaliyeti yürüten kişiye "tebliğci" adı verilmektedir.

19. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine bakıldığında Amerikan ve İngiliz misyoner teşkilatlarının yoğun çalışmaları dikkat çekici bir hale gelmiştir. Sadece Anadolu değil Orta Doğu'nun tamamında etkin bir biçimde eğitim ve sağlık kurumlarını inşa edip faaliyete geçmişlerdir. Başlangıçta hedeflerinde Müslümanlar olsa da gelen tepkilerle beraber misyonerler farklı mezheplerde olan Hristiyanlara yönelmiş, onları bünyelerine kazandırmaya veya örgütlemeye çalışmışlardır. Bu çabalar sonucunda Ermeni, Rum ve Bulgar milliyetçiliği kendini göstermiştir. Misyonerler Arap milliyetçiliğinin de artıp gelişmesinde büyük rol oynamıştır.[318] Dönemin misyoner okulları Osmanlı coğrafyasında gayrimüslim milletler için açılmış isyana teşvik edici bir unsur haline gelmiştir. Bahsedilen milletleri devletten koparmak hususunda bu okulların çok büyük rolü olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Pera ve Galata'da Fransızca

[316] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 110.
[317] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 111.
[318] Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/193-197.

bilinmesi gereken yabancı dillerin başında gelmekteydi. Bu vesileyle Fransızca eğitim yapan okulların sayısında artış tespit edilmiştir.[319]

İzmir'de misyonerlik faaliyetlerinin temellerini oluşturan Smyrna Rest örgütü, Rum milletine Protestanlık fikrini benimsetmek için yoğun ve etkili çalışmalarda bulunmuştur. Bir eğlence mekânı olan Smyrna Rest, Rum Ortodoks kilisesinin tepkisini çekmiş ve ilerleyen dönemlerde bu iki cemaat arasında çatışmalar gerçekleşmiştir. Osmanlı idaresi de yaşanan bu sorunlar üzerine bahsedilen örgütün faaliyetlerine kısıtlamalar getirmek istemiş ancak siyasi baskılar nedeniyle hayata geçirememiştir[320]

Asrın ilk çeyreğinde Sivas'ta bulunan Fransız seyyah Victor Fontanier, yazmış olduğu eserde bölgede bulunan azınlıktaki gayrimüslimlerin misyonerler vasıtasıyla himaye edildiğini, ancak bu kesimin belli zamanlarda hamilerini zor durumlarda bıraktıklarını ifade etmiştir. Seyahatnamesinde Fransız misyonerlerin çalışmalarını nerede ve nasıl yürüttüklerini, bölgedeki misyonerlerin Müslümanları Hristiyanlaştıramadıklarından gerekçeleriyle açıklamaktadır.[321]

Du Camp Fransız Lazarist tarikatı mensuplarının İstanbul'da misyonerlik faaliyetleri yürütmek isteyen bir oluşum olduğunu ve merkezlerinde bütün doğu dillerinde baskı yapabilecek kapasiteye sahip matbaalarının var olduğunu dile getirmektedir. Farklı milletlerden dört yüze yakın talebenin eğitim aldığı bir kolejin Boğaziçi'nde bulunan Bebek'te kurulduğunu ve burada Fransa kraliyet enstitülerindeki imkanların aynılarının öğrencilere sağlandığını aktarıyordu. Seyyah, Türklerin bu duruma kötü bakmadığını, ancak bu hoşgörüyü de abartmamak gerektiğini ekliyordu. Gezgine göre misyonerlerin yirmi yıl sonra Ayasofya'da Hristiyanlık vaazları yapacaklarının hayalini kurmaları çok fantastik ve imkânsız bir düşünceydi.[322]

19. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı topraklarındaki "misyonerler" bir güç unsuru olarak kendini göstermiştir. Bunlar çalışma yaptıkları bölge hakkında, hizmet

[319] Uzun, *Batılı Seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul'da Gayrimüslimler,* 80.
[320] Funda Adıtatar, "Smyrna Rest: Anadolu'da Protestan Rum Misyonunun Yeniden Doğuşu", *Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 18 (Aralık 2021), 27.
[321] Ahmet Gökbel, "Sivas ve Tokat Çevresinde Misyonerlik", *Dinler Tarihi Araştırmaları - Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik,* ed. Asife Ünsal, (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2005), V/220.
[322] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 346-347.

ettikleri uluslara raporlar sunan ve diplomatik yöntemlerle kendi arzuladıklarını hayata geçirmeye çalışan yeni uluslararası aktörlerdir. Yerel olarak gayrimüslimlerin önemli destekçileri olmuşlar ve bu yönleriyle kaçınılmaz bir şekilde Müslümanların tepkisiyle karşılaşmışlardır.[323]

3.1.2. Ermenilerde Dini Yaşantı

Osmanlı Devletindeki en büyük azınlıklardan bir tanesini temsil eden Ermeniler, asırlarca din ve kültürlerini sürdürmeye çabalamışlardır. Uzun yıllar boyunca Millet-i sadıka, yani güvenilir toplum olarak bilinen Ermeniler, 19. yüzyılda isyanlarla gündeme gelmiştir. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Bursa'dan getirdiği Ermeni piskopos Hovagim ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi resmen kurulmuştur. 1856 yılındaki Islahat Fermanı ile beraber gayrimüslimler daha geniş haklara sahip olurken Ermeniler de bu durumu memnuniyetle karşılamışlardır.[324] 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Ermeni cemaati, Gregoryen, Protestan ve Katolik olmak üzere üçe bölünmüştü.[325]

Fransız seyyahların da Ermenilere karşı olan yakın tavırları dikkat çekici olmuş, onların yaşantıları ve hakları konusunda hep takipçi olmuşlardır. Ele alınan seyyahların gözünden Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılında yaşayan Ermenilerin kiliseleri, din adamları ve ibadetleri ile alakalı bilgiler aktarılmaya çalışılacaktır.

3.1.2.1. Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi, Aziz Gregoire öncülüğünde Hristiyanlığı benimseyen ve sadece ilk üç ekümenik konsili kabul eden Ermenilerin, Katolik ve Ortodokslardan farklı olan mezheplerine "Gregoryen" ismi verilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesi ve şehri dünyanın cazibe merkezi haline getirme arzusundan dolayı azınlıkta olan milletlerin dini liderlerini İstanbul'da bir araya getirme hayali oluşmuştu. Rum

[323] Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25 (2015), 90.
[324] Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-I/668-670.
[325] Şerife Yorulmaz, "19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Ermenilerin Durumu, Misyoner Faaliyetlerinin Etkileri ve Ruhsatsız Açılan Ermeni Okulları", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), II/1445.

Patrikhanesi'nden sonra Ermeni Patrikhanesi'nin de İstanbul'da temsil edilmesi sağlanmıştır.

Mathieu, 1830 yılından önce İstanbul'da Katolik düşüncenin hâkim olduğunu, ancak yeni bir başrahibin gelmesiyle beraber Ermenilerin Ortodoks doktrinini benimseye başladıklarını, fakat Rum kiliseleriyle siyasi olarak beraber görünseler de hep ayrı kaldıklarını iddia ediyordu.[326] Seyyaha göre genç Ermenilerin katı tutumları ve kötü davranışlardan kaçınmaları Ermeni kilisesinin disiplinli oluşunun en temel göstergelerindendi.

1840'lı yıllarda Bursa'da bulunan Fransız seyyah Poujoulat, Ermenilere ait iki kiliseden bahsetmektedir. 18. yüzyılda bir kiliseye sahip olan Ermeniler bir sonraki yüzyılda bunu ikiye çıkarmışlardır. 6 Ocak 1830 tarihinde millet sistemine dahil olan Katolik Ermenilerinin[327] Divan'a başvurmaları akabinde harap olan bir binanın tamir edilerek kiliseye çevrilmesi mümkün olmuştur.[328]

Ermeni cemaatinin içerisinde gelişen milliyetçilik duygularında 1863 yılında kabul edilen Millet Nizamnamesi'nin de önemli katkısı vardı. Padişah ve hükümet tarafından kabul edilen bu belgede Ermenilere "devlet içinde devlet" ve "yönetim içinde yönetim" denilebilecek kadar ölçüsüz imtiyazlar tanınmıştır.[329]

Patrikhanenin Osmanlı coğrafyasının tamamında geçerli olan sivil yetkileri de vardı. Bu yetkilere kendi ruhanî alanında doğrudan, diğer bağımsız merkezlerin ruhanî alanlarında dolaylı biçimde sahipti ve hükümetlerle ruhanîler arasında aracı konumundaydı. Kudüs ve Mardin merkezli Süryaniler, Kıptiler ve Habeşlilerin uzun dönemler boyunca Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı kaldıklarını da eklemek gerekmektedir.[330]

---

[326] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples,* 150.
[327] Davut Kılıç, "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 145.
[328] Ali İhsan Karataş, "Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 92.
[329] Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (Eylül 2014), 241.
[330] Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi", EK-I/669.

3.1.2.2. Din Adamları

İstanbul merkezli Ermeni patrikhanesindeki en yüksek makamdaki dini lider patriktir. Bunun haricinde diğer Hristiyan mezheplerinde olduğu gibi rahipler ve papazlar da mevcuttur.

Mathieu, Ermeni Patriği ve piskoposlarının Rumlarınkiyle aynı ayrıcalıklara sahip olduklarını, ancak görevlerinin sınırsız ve dokunulmaz olmadığını belirtiyordu. Fransız seyyah, patriğin piskopos veya papazları görevden alıp manastıra gönderebildiği gibi Osmanlı sultanın da patriği görevden uzaklaştırabildiğini ifade ediyordu. Mathieu, din adamlarının kıyafetlerinin üçüncü yüzyıldaki seleflerinin kullandıklarıyla aynı olduğunu, ayin esnasında iki hizmetkarın ellerinde, üzerinde metal disk bulunan bir çubukla çıktıklarını, taçlarının ise Asurlu rahiplerin kullandığı balık kafası şeklinde olduğunu vurguluyordu.[331]

Seyyaha göre Ermeni rahipler de Bulgar meslektaşları gibi derin bir cehaletin[332] içindeydiler. Ancak cemaatlerine ibadet ve geleneklere karşı saygılı olunmasını tavsiye ediyorlardı.[333]

3.1.2.3. İbadetler

Mathieu, Ermenilerin hayvansal ürünlerin ve içkinin tüketilmediği sadece günbatımında bir öğün yiyebildikleri iki ay süren bir oruçlarının olduğunu aktarıyordu. Seyyah, Patrikhane'nin bu ibadeti değiştirme çabalarına rağmen Ermenilerin her defasında daha sert tepki göstermesinden dolayı bu örflerinden vazgeçmemiş olduklarını da ekliyordu.[334]

3.1.3. Diğer Hristiyan Topluluklarında Dini Yaşantı

[331] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 151.
[332] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 139.
[333] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 151.
[334] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 152.

Mathieu, Rumlarla Arnavutlar arasında ortak düşünce ve pratiklerin oldukça fazla olduğunu, Arnavutların periler ve kahinlere inandıklarını ve hatta kahinlere danışmadan önemli bir işe başlamadıklarını aktarıyordu.

Fransız seyyah, Müslüman Arnavutların ise Türklere karşı Hristiyan kardeşlerinden bile daha saldırgan olduklarını, Osmanlı'nın gelmesiyle Müslüman olan bu milletin bölgedeki güç dengelerinin değişmesiyle farklı bir dine geçiş yapmalarının muhtemel olduğunu belirtiyordu. Mathieu, Arnavutların inancına göre İslam'ın, masonluk üzerine kurulmuş, Hristiyan ibadetlerle doldurulmuş deist bir düşünceden fazlası olmadığını aktarıyordu.[335]

1849 yılı itibariyle İstanbul'da ikamet eden Bulgarlar, bir kilise etrafında bir araya gelerek kendi dillerinde ibadet ve ayinlere başladılar.[336] Mathieu, İstanbul'daki kiliselerde Rumların egemenliğinin hâkim, Bulgarların sözünün geçersiz, Bulgar bir rahibin piskopos olmasının imkânsız olduğunu, Rum patriğinin Bulgarca veya Slavca sorulan sorulara cevap bile vermediğini, Bulgar papazların açgözlü kurtlar olarak bilindiğini ifade ediyordu.

Fransız seyyah, Rusların Bulgarlar üzerindeki etkisinin oldukça büyük olduğunu, Türklerin karşısında onları korumaları ve desteklemeleri nedeniyle Bulgarların Rus çarını kurtarıcı olarak gördüklerini aktarıyordu. Bulgar rahiplerin Rusya'ya bağlı olmaları gerektiğini düşündüklerini ancak hallerinden memnun olan bazı rahiplerin çekimser kaldığını dile getiriyordu. Seyyah, Bulgar papazların çoğunun sadece ayinleri tatbik eden cahillerden oluşup ekseriyetinin postacı veya hancı olduğunu sözlerine eklemiştir.[337]

Mathieu, Romanların Avrupa'nın farklı ülkelerinde yaşayan göçebe bir millet olup, dinlerinin bulundukları bölgeye göre şekillendiğini, Osmanlı topraklarında yaşayanların Müslüman; Hristiyanların bulunduğu ülkelerde bulunanların Hristiyan olarak yaşamakta olduğunu, her ne kadar cami, kilise veya sinagoglara gitseler de mensubu göründükleri dinlerin öğretilerini uygulamadıklarını, aralarında ateş veya yıldızlara tapanların da olduğunu okurlarına aktarıyordu.[338]

---

[335] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 125-126.
[336] Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 164.
[337] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 138-139.
[338] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 164.

3.2. Yahudilerde Dini Yaşantı

Yahudiler, tarih boyunca Batı toplumlarının aksine Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda dışlanma, aşağılanma veya ayrımcı bir düzenle muhatap olmamışlardır. Batılı toplumların dışladığı Yahudilere Osmanlı Devleti her zaman sahip çıkma metodunu benimsemiştir. Bunun ilk örneğini 14. yüzyılda Edirne'ye göç eden Fransız Yahudilerinden görebilmekteyiz. Anti-semitizm düşüncesinin Avrupa'da gittikçe yaygın hale geldiği dönemlerde Yahudiler için en güvenilir liman her zaman Osmanlı toprakları olmuştur. İlerleyen yüzyıllarda da Bursa ve İstanbul'a Orta Avrupa ve İspanya'dan Yahudilerin göç ettiklerini veya sürgün edildiklerini söyleyebiliriz. Fatih Sultan Mehmed döneminde bütün milletlere sunulan din ve vicdan özgürlüğü Yahudilere de fayda sağlamış, sinagoglar restore edilmiş, Yahudi evlerinin de mabetlere dönüşmesine müsaade verilmiştir.[339] Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudilerin bir kısmı fetihlerle Osmanlı idaresine tâbi olurken, önemli bölümü ise bulundukları ülkelerde dinleri yüzünden gördükleri zulüm ve baskıdan kaçarak kendilerine kucak açan Osmanlı sultanlarınca bu topraklara yerleşmişlerdir.[340]

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde yapılan reformlar diğer milletler gibi Yahudileri de olumlu anlamda etkilemiştir. 1835 yılında Yahudiler ayrı bir millet olarak tanındı ve resmi bir hahambaşılık oluşturuldu. İstanbul'da kurulan hahambaşılık haricinde Osmanlı topraklarının farklı noktalarında yedi hahamlık bölgesi oluşturuldu. Bursa, Bağdat, Edirne, İzmir, Selanik, İskenderiye ve Kudüs hahamlıkların bulunduğu vilayetler olarak ön plana çıkmaktaydı.[341] 1856 yılında Islahat'ın ilan edilmesiyle beraber Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlerle Müslümanların konumları eşit diyebileceğimiz bir seviyeye ulaşmış ve bu zamana kadar uygulanan zımmî statüsü hukuken sona ermiştir.[342] 1856 Islahat Fermanı'nın hazırlanışı sırasında İngiliz, Fransız ve Avusturya Elçileri, "milletler"in yeniden organize edilmelerini talep ediyorlardı. 1856 fermanıyla her topluluktan kendi yönetimlerini düzenlemek amacıyla birer komisyon oluşturmaları istendi. Ali Paşa bu hususta cemaat liderlerine yolladığı bir buyrultu ile

[339] Şermin Sağkulak, *19.Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 62-63.
[340] Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Belleten Dergisi* 57/219 (Ağustos 1993), 541.
[341] Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, ed. Burak Kocaoğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 50.
[342] Sağkulak, *19.Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*, 73-74.

kurulacak komisyonlarla kendi içişlerini yürütmek üzere birer nizamname hazırlamalarını istedi. Her milletin hazırladığı nizamnameler Bâb-ı Âlî tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Yahudilerin hazırladığı nizamname 1865 yılında Bâb-ı Âlî tarafından kabul edildi. Böylece Yahudilere diğer Müslüman olmayanlara olduğu gibi bir yandan Müslümanlarla birlikte Batı'dan alınan yeni kanunlar uygulanıyor, bir yandan da kendi sosyal ve dini kurallarına tabi olmakta devam ediyorlardı.[343]

Yahudilerde din ve hayat birbirinden ayrılmaz bir haldeydi. Din sosyal yaşamlarında, ticari ilişkilerinde, aile ve bireysel işlerinde çok etkiliydi. Bu nedenden ötürü Yahudiler için cemaat halinde ibadetler oldukça önemliydi. Antep Yahudileri diğer şehirlerdeki dindaşları gibi güneş doğumunda sabah duası, gün batımında Minha ve Arvit duası okurdu ve bu dualar genellikle Sefarad ritindeydi.[344]

Uzun asırlar boyunca Batı toplumları tarafından hor görülen Yahudilerin durumları Fransız seyyahların gözünden sunulmaya çalışılacaktır.

Du Camp, Yahudilerin İstanbul'da yoğun olarak yaşadıkları bölgenin Balat olduğunu, evlerinin düzensiz ve kirli oluşunun sokaktan geçerken de fark edildiğini ifade ediyordu. Seyyah, kadınların başlarını kulaklarına kadar uzanan ve saçlarını örten balon şeklinde bir bone ile kapattıklarını ve bu saç modelinden daha çirkin bir şeyin bulunmadığını, kıyafetlerinin eski İbranilerin kullandıklarıyla aynı olduğunu belirtiyordu.[345]

Gautier, İstanbul'un gettolarından, Yahudi semti olan Balat'ta izlenimlerini şu şekilde aktarıyordu:

> *"Dört yüzyıllık bu baskı ve eziyetin sonucu olarak bu millet büyük bir bataklığa ev sahipliği yapıyordu. Musa'dan beri gelen uyuzluk, cüzzam gibi kirli hastalıkların tamamı devam ediyordu. Kazanç elde edeceklerini bilseler vebadan ölen insanların eşyalarını satacaklardı."*

Gautier, Hz. İsa'yı Peygamber olarak kabul eden Türklerin, katilinin Yahudiler olduğuna inandıklarını aktarıyordu. Seyyah, Türklerin davranışlarının ilk zamanlardaki

[343] Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", 545-546.
[344] Çalışkan, "XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri", 63.
[345] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient*, 183.

gibi kötü olmadığını, Yahudilerin can ve mallarının gasp ve zorbalıktan uzak, daha güvenilir bir hale geldiğini belirtiyordu. Seyyahın ifadesiyle:

> *"Pisliğin içindeki bu millet sefalet komedisine devam etmekteydi. Kokuşmuş ve iğrenç paçavralarının içinde altın saklıyorlar, tefecilikle Türklerden ve Hristiyanlardan intikam alıyorlardı."*[346]

Mathieu, Osmanlı topraklarında bulunan Yahudilerin ekseriyetinin 16. yüzyılda İspanya'dan sürgün edilenlerden oluştuğunu, Osmanlı Devleti'nin bu insanların ticari meziyetlerini değerlendirmek adına onlara banka ve sarraflarda önemli görevler verdiğini aktarıyordu.

Mathieu, Yahudilerin inancını değerlendirirken kadınların, kocalarının hizmetçisi değil yoldaşları olduklarını ifade ediyor, evliliğin çok kutsal, boşanmanın ise zor prosedürler gerektiren bir konu olduğunu vurguluyordu. Seyyah, Yahudilerin inancına göre dul ve yetimlerin Tanrı'nın koruması altında bulunan, onların zayıflıklardan istifade edenlerin ise aşağılık varlıklar olduğunu ekliyordu.[347]

3.2.1. Sinagoglar

Türkiye ve Balkan ülkelerinde havra olarak da bilinen sinagoglar, Yahudilerin ibadet ve toplanma mekanlarıdır. Tanrı'nın huzurunda olunduğu için sinagogda kılık kıyafete özen gösterilir. Bu kutsal mekanlara girmek için Yahudiler, kipa denilen bir çeşit takkeyle, kadınlar ise başlarını bir çeşit başörtüsüyle örtmektedirler.

Osmanlı Devleti, Yahudilerin havralarına hiçbir şekilde müdahale etmedi ve ihtiyaç duydukları takdirde yeni havra açmalarına da müsaade etti. Osmanlı'daki hahambaşı atamaları İstanbul'dan gerçekleştiriliyordu. Ancak 19. yüzyılda Halep'te hahambaşılık kurulunca Antep gibi şehirlerin ataması Halep üzerinden belirlenmeye başladı.[348]

Fransız seyyahların eserlerinde sinagoglara çok yer vermediği anlaşılmaktadır. Mathieu, Yahudilerin kendileri tarafından ömürlük olarak seçilen baş haham ve iki

[346] Gautier, *Constantinople*, 234.
[347] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 159.
[348] Çalışkan, "XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri", 62.

yardımcı hahamın mahkeme yetkilerine de sahip olduklarını, bununla beraber yedi kişiden oluşup aynı şekilde ömürlük belirlenen bir konseyin üçlü yönetime ihtarda bulunabildiğini aktarıyordu.[349]

3.2.2. Mezarlıklar

Du Camp, Yahudi mezarlığının ağaçlardan yoksun, güneşin kavurduğu, rüzgârın dondurduğu ve sadece İbranice yazılmış mezar taşlarının bulunduğu bir mekân olduğunu tasvir ediyordu. Seyyah, Müslümanların servi ağaçlarının gölgesinde uyudukları gibi Yahudilerin rahat olmadıklarının görüldüğünü, burada da Hz. İsa'nın lanetinin üzerlerinde olduğunu görmenin mümkün olduğunu vurguluyordu.[350]

Gautier, Haliç'in diğer yakasında çorak, tozlu bir bayırda sağlıksız nesillerin yattığını, güneşin şekilleri bozuk mezar taşlarını yaktığını, mezarlıkta çim bitmediğini, ağacın bulunmadığını belirtiyordu. Seyyaha göre Türkler, bu nezaketi onların leşlerine göstermiyor, Yahudi mezarlığının bir sokak görünümünde olmasını arzuluyorlardı. Fransız gezgin, Yahudilerin bu lanetli tepede yapabildikleri yegâne şeyin mezar taşlarının üzerine gizemli İbranice yazılar kazımak olduğunu ekliyordu.[351]

[349] Mathieu, *La Turquie et Ses Différents Peuples*, 159.
[350] Du Camp, *Souvenirs et Paysages D'Orient,* 285-286.
[351] Gautier, *Constantinople*, 232-233.

SONUÇ

Çalışmamızda 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen farklı meslek gruplarından Fransız gezginlerin seyahatnamelerini inceleyerek sahip oldukları gözlem, inceleme ve imgeler aktarılmaya çalışılmıştır. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünyanın en büyük dinler konglomerası olduğu[352] kabul edilirse özellikle din ve dini yaşantı ile ilgili seyyahların yapmış oldukları tespit ve yorumlar bizim için ehemmiyet taşımaktadır. Türkler ve Fransızların tarih sahnesinde ilk olarak Haçlı seferleriyle karşı karşıya geldiklerini, Osmanlı Devleti'nin bölgede söz sahibi olmasıyla ilişkilerin diplomasiyle yürütüldüğünü, bununla beraber müttefik oldukları dönemlerin var olduğunu ancak genel anlamda iki milletin birbirini hep "öteki" olarak kabul ettiği gözlemlenmektedir. Bu anlayışın sağlanmasında şüphesiz Osmanlı topraklarına farklı gerekçelerle gelen seyyahların etkisi hayli büyüktür. 17 ve 18. yüzyıla kadar Avrupa'da yaygın olan "Yenilmez Türk" imajı Osmanlı'nın gücünün zayıflaması ve toprak kaybetmesiyle beraber azalmaya başlamıştır. Eserlerinde Türkleri kendi toplumlarıyla kıyaslayan gezginler, Müslümanları genellikle cahil, kaderci ve rüşvetçi olarak tasvir etmişlerdir. Türkleri çubuk ve nargile içen, keyiflerine göre hareket eden sorumsuz insanlar olarak sunmuşlardır. Türklerin fiziksel özelliklerinin yanında sosyal yaşantılarından örnekler aktarmaya çalışmışlardır. Fransız seyyahlar çarşı ve pazarlardan, kahvehanelerden, dükkanlardan, Ramazan ayında Türklerin nasıl yaşadıklarından, Ayasofya başta olmak üzere diğer önemli camilerden, tekkelerden, saraylardan, dini bayramlardan, kadınların durumlarından bahsetmişlerdir. Vakıflar, Müslüman din adamları ve dini ritüeller konularına da değinmişlerdir.

Sadece Türk ve Müslümanlarla alakalı değil gayrimüslimlerle ilgili de gözlemlerini paylaşan gezginler bu konuda daha yüzeysel kalmışlardır. Aynı dine sahip oldukları Rum ve Ermenilere kendilerini daha yakın hisseden Fransız seyyahlar, yine de dikkatlerini daha çok Türklere yöneltmişlerdir. Hristiyanlar toplumlar arasında bilhassa Rumlarla alakalı tespitlerinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Eski Bizans İmparatorluğu'nun varisleri olan Rumlar meraklarını uyandırmıştır. Fransız seyyahlara göre İstanbul ve çevresi Hristiyanların kutsal bölgelerinden olup asıl sahiplerinin onlar

[352] İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl'da Heterodoks Dini Gruplar ve İdaresi", *İLAM Araştırma Dergisi* I/1 (Ocak-Haziran 1996), 63.

olması gerektiğiyle alakalı yorumlar da yapmışlardır. Yahudiler hakkında genellikle olumsuz imajlar verilmiş, onları tefeci olarak lanse etmişlerdir. Bu algı Avrupalıların çoğunluğunun sahip olduğu bir düşünce olup seyyahlar da bunu eserlerinde belirtmişlerdir.

Türkler hakkında çoğunlukla kötü yorumlar yapsalar da iyi yönlerini de aktarmaktan geri durmamışlar, misafirperver ve vicdanlı olmalarını her zaman takdir etmişlerdir. Müslümanların diğer dinlere karşı sahip olduğu hoşgörü de dikkatlerini çekmiş, bunun Avrupa'da gerçekleşmesinin çok zor olacağını da eklemişlerdir.

Bütün bu veriler ışığında Fransız seyyahların önyargılarından sıyrılıp yorum yaptıklarını söylemek zor olacaktır. Eserlerinde, Doğu'ya geçmiş düşüncelerinden bir şey yansıtmayacağını söyleyen gezginler bile Türk toplumunu hep Batı ile mukayese etmekten vazgeçmemişlerdir. Bu imge ve önyargıların günümüze kadar yansıdığını söylemek ise mübalağa olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Abdurrahim, Abdulkadir. *Avrupa Rönesansının Diyalektiği*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Adıtatar, Funda. "Smyrna Rest: Anadolu'da Protestan Rum Misyonunun Yeniden Doğuşu". *Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 18 (Aralık 2021), 1-32 . https://doi.org/10.16947/fsmia.1050257

Aktaş, Şerif – Gündüz, Osman. *Yazılı ve Sözlü Anlatım Kompozisyon Sanatı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 5. basım, 2004.

Altunbay, Müzeyyen. "16. ve 19. Yüzyılları Arasındaki Yabancı Seyahatnamelerde Osmanlı Devleti'ndeki Kadın Algısı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41 (Aralık 2015), 53-63.

Andrejevich, Vladimir (Kıbrıslızâde Osman Bey). *Les Femmes En Turquie*. Paris: Édition Calmann Lévy, 1883.

Argun, Selim. "Halep Vakıfları". *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: İdarî, Siyasî ve Sosyal Yapı*. ed. Selim Argun. 541-568. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. basım, 2016.

Arpaguş, Safi. "Galata Mevlevîhânesi Örneğinde İstanbul Mevlevîliğinin Kültürel Hayata Etkisi". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/33 (2014), 17-37.

Arslan, Erkan. "Bürokrasiye Eleman Yetiştiren Yöneticilik Okulu Olarak Enderun Mektebi: Kurumsal Bir Değerlendirme". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/2 (Ağustos 2021), 940-964.

Avcı, Casim. "Rum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 5/222-225. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Aydın, Ersin – Özügül Ayşın. "Mudanya'nın 19. Yüzyıl Rum Kiliseleri", *Sanat Tarihi Dergisi* XXVII/2 (Ekim 2019), 631-673.

Aynacı, Fatih. “XIX. Yüzyılın İki Gezgini, Théophile Gautier ve Hayrullah Efendi’nin Seyahatnamelerinde Paris ve İstanbul’a Karşılıklı Bakış”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)* 41 (Haziran 2019), 15-30. https://doi.org/10.21497/sefad.586529

Baldıran, Galip. “Fransız Gezginler ve Eski İstanbul”. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999).* ed. Alâaddin Aköz vd. 687-698. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2000.

Başaran, İsmail. “Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin (Hıristyan ve Yahudi) Statülerinin Din Özgürlüğü Açısından Değerlendirmesi”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (Nisan 2019), 41-56.

Baştuğ, Hava. *Sosyal Bilgilerde Seyahatnamelerin Yeri ve Seyyahların Gözüyle Nevşehir*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Baykara, Tuncer. “Bursa’dan geçen bazı seyyahlara dair”. *Bursa’da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*. ed. Nahit Kayabaşı. II/264-267. Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Yayınları, 1. basım, 2003.

Bayraktar, İbrahim. “Bayram”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 5/259-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Berki, Ali Himmet. *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*. Ankara : Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, 1996.

Beydilli, Kemal. “Sefâretnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 36/289-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Binark, İsmet. “Yabancı Gözü ile Türk Vakıfları”. *Kubbealtı Akademi Mecmuâsı* 4 (Ekim 1996), 44-55.

Bozan, Oktay. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 25 (2015), 85-127.

Bozkurt, Emrah. *Avrupa'da Aydınlanmacılık Hareketi'nin Ortaya Çıkışı,* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bitirme Çalışması, 2018.

Bozkurt, Gülnihal. "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış". *Belleten Dergisi* 57/219 (Ağustos 1993), 539-564.

Bozkurt, Nebi. "Mezarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 29/519-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Bozkurt, Nebi. "Sefâretnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/288-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bulut, Nazlıgül. *19. Yüzyıl Seyahat Yazımında Oryantalist Etkiler: Lady Hornby'nin İstanbul Mektupları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Bulut, Yücel. "Oryantalizm, Seyyahlar ve Batı'nın Doğu Simgesi". *Din ve Hayat – TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi* 2 (Haziran 2009), 65-69.

Büyük, Celal. "Orta Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık -Siyaset İlişkisine Genel Bir Bakış". *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/19 (2004), 131-138.

Coşkun, Menderes. "Seyahatname". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 37/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Çakmak, Tolga - İstanbullu Dinçer, Füsun. "Seyyahlar Şehri İstanbul ve Tarihi Devinim İçerisinde Bir Kent Görüntüsü". *Journal Of Tourismology* 1/1 (2015), 42-55.

Çalışkan, Adem. "XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri". *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*. ed. Burak Kocaoğlu. 47-74. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Çaycı, Ahmet. "Osmanlı Seyyahlarının İzlenimiyle Konya ve Çevresi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 115-146.

Çelik, Dilan – Güzel, Eylem. "Eugène Flandin'in Gravürlerinde İslam Dinî Mimarisi". *Uluslararası Hakemli İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 95-110.

Çetin, Fatma. *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hâmi Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Çınar, Tuba. "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hukuku: Evlenme ve Boşanma". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VII/2 (2018), 106-152.

Danişmend, İsmail Hâmi. *Garb Menba'larına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı*. İstanbul: İstanbul Kitabevi Yayınları, 3. basım, 1982.

Demirci, Kürşat. "Cenaze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 7/353-354. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Demirci, Kürşat. "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 17/328-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Du Camp, Maxime. *Souvenirs et Paysages d'Orient*. Paris: Édition Arthus Bertand, 1848.

Duru, Necip Fazıl. "Batılı Seyyahların Gözüyle Dönen Dervişler". *Hece Edebiyat Dergisi* 130 (2007), 118-146.

Düğer, Selçuk. "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KOSBED)* 29 (2015), 71-90.

Efe, Ahmet. "Seyyahların Gözüyle Konya". *Tarih ve Kültür Başkenti Konya*. 77-85. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003.

Erdem, Ekin. *Cevdet Paşa'ya göre Avrupa Tarihi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Ertaş, Kasım. "Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır". *Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (14-17 Eylül 2017)*. ed. Mehmet Bilen vd. 1/41-51. Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları, 2017.

Gautier, Théophile. *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*. çev. Nuriye Yiğitler. İstanbul: Profil Kitap Maviağaç Kültür Sanat Yayıncılık, 2. basım, 2018.

Gautier, Théophile. *Constantinople*. Paris: Édition Michel Lévy Frère, 1853.

Genç, Mehmet. "Nâzır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 32/449-450. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Germaner, Semra – İnankur, Zeynep. "19. Yüzyılda Oryantalizm ve Türkiye". *Osmanlı Sarayı'nda Oryantalistler*. ed. Ömer Taşdelen – İlona Baytar. 9-31. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2006.

Gök, Gökhan. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İngiliz ve Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu.* Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Gökbel, Ahmet. "Sivas ve Tokat Çevresinde Misyonerlik". *Dinler Tarihi Araştırmaları - Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik.* ed. Asife Ünsal. V/219-230. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2005.

Günay, Hacı Mehmet. "Ramazan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 34/433-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 30/193-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Gürer, Serpil. *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Harman, Ömer Faruk. "Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-Ebhur". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 31/548-551. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 11/529-533. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

İnalcık, Halil. *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

İpşirli, Mehmet. "İlmiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 22/141-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

İpşirli, Mehmet. "Şeyhülislam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

İskefiyeli, Zeynep. "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler". *Akademik İncelemeler Dergisi* 2/1 (Eylül 2014), 231-255.

Kahraman, Yakup. "Modern Bilim ve Din*". Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 12/2 (İstanbul), 2015, 149-170.

Kara, Mustafa. "Tekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 40/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Karataş, Ali İhsan. "Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 81-106.

Karataş, Ali İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 267-284.

Kaya, Mustafa. "Charles Texier'nin Seyahatnamesine Göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* 10 (Bahar 2012), 245-262.

Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi". *İslam Medeniyeti Dergisi* 5 / 42 (Şubat 1981), 39-68.

Kılıç, Davut. "Osmanlı Ermenileri Arasında Katolik Kilisesinin Kuruluş Faaliyetleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2000), 135-147.

Kılınç, Aslıhan. "XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/3 (2020), 1842-1866.

Koçak, Aynur. “Batılı Seyyahların Gözlemleriyle İstanbul’da Halk İnanışları”. *Dünya Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri (6-7 Mayıs 2010).* ed. Erol Ülgen vd. 1/425-435. İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınevi, 2012.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali. Erişim 23 Ocak ve 2 Şubat 2022. https://kuran.diyanet.gov.tr

Küçük, Cevdet. “Danişmend, İsmail Hami”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Maden, Deniz. *Batılı Seyyahlara Göre Osmanlı Haremi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Maden, Sedat. “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”. *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 37 (2008), 147-158.

Marx, Karl. *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1997.

Mathieu, Henri. *La Turquie et ses différents peuples*. 2 Cilt. Paris: Édition Dentu, 1857.

Mete, Ayşegül. *XVIII. Asır İstanbul Mevlevîliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Oğuz, Battal. “Gustave Flaubert’in İstanbul Destinasyonu”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8 (Ocak 2011), 47-56.

Oğuzhan Börekci, Ülkü Ayşe. “Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul’un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinde “Doğu” Ve “Batı” İmgeleri”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (2010), 1-26.

Ortaylı, İlber. “19. Yüzyıl’da Heterodoks Dini Gruplar ve İdaresi”. *İLAM Araştırma Dergisi* I/1 (Ocak-Haziran 1996), 63-68.

Öğüt, Salim. “Hacerülesved”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 14/433-435. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Övüç, Erkan. “Tekke Tarihi Nasıl Yazılır? Kaynaklar Üzerine Bir Tasnif Denemesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 429-466.

Öz, Şaban. “Marksist Tarih Felsefesine Giriş”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2008), 21-37.

Özkan, Timur. “Seyahatnamelerde Ankara”. I/265. *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu (25-25 Ekim 2011)*. ed. Yılmaz Kurt vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2012.

Özkaya, Yücel. “XIX. Yüzyıl Türk Yazarları ve Avrupalı Seyyahlara Göre Türk Kadını”. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 51 (2008), 179-194.

Öztürk, Levent. “Kilise”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 36/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Öztürk, Nazif. “Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 11/521-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Sağkulak, Şermin. *19.Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Sahhaflar Şeyhizâde, Mehmed Esad Efendi. *Vak‘a-Nüvis Es‘ad Efendi Tarihi*. der. Ziya Yılmazer. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.

Sarıkçıoğlu, Ekrem. “Osmanlı Devleti’nde Dini İdare Şeyhülislamlık”. *Tartışılan Değerler Açısından Türkiye*. 151-156. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Seyfeli, Canan. “İstanbul Ermeni Patrikhânesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* EK-I/668-671. Ankara: TDV Yayınları, 2. basım, 2020.

Seyfeli, Canan. “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Bulgar Eksarhlığı ve Bulgar Katolikler (1847-1918)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 157-190.

Şirin, İbrahim. “Batılı Seyyâhların İzleniminde Sûfîler”. *Sûfi Araştırmaları Dergisi*, 3/5 (2012), 21-47.

Şirin, İbrahim. “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”. *Türk Yurdu Dergisi* 310 (2013), 38-43.

Şirin, İbrahim. “*Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi”. Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14 (2012), 101-113.

Tabak, Serap. “Arap ve Türk Seyyahlara Göre Konya: (XIV-XVII. Yüzyılda)”. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 5 (2008), 147-160.

Tanman, Baha. “İstanbul Mevlevihaneleri”. *Osmanlı Araştırmaları*, 14/14 (1994), 177-183.

Tavukçu, Orhan Kemal. “Sergüzeştname”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 36/559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Tezcan, Nuran. “Seyahatnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 37/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Tozoğlu, Eren. *Batı Seyahatnamelerine Göre XX. Yüzyıl Başlarında (1900-1923) Osmanlı Toplumunda Aile Kültürü ve Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Tutar, Adem. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Cebel-i Bereket Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 145-158.

Türkan, Ahmet. “Sultan Abdülaziz Dönemi'nde Osmanlı Papalık İlişkileri”. *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (12-13 Aralık 2013)*. 3/15-16. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Türkçe Sözlük. 2 cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

Uygur, Fatma. “Fransız Büyükelçi Edouard Antoine Thouvenel ve İstanbul”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 183/183 (2014), 353-378.

Uygur, Fatma. *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyah ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel'e Göre Osmanlı Devleti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Uzun, Sibel. *Batılı Seyyahlara Göre II. Mahmud ve Abdülmecid Dönemlerinde İstanbul'da Gayrimüslimler*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699).* İstanbul: İletişim Yayınları, 4. basım, 2010.

Varol, Muharrem. "Oryantalist İmgelemin İnşasında İstanbullu Bir Tekke: Rifâi Âsitânesi". *Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyumu*. ed. Feridun M. Emecen vd. III/707-747. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.

Wikipédia. "Ethnocentrisme". Erişim 17 Ekim 2021. https://fr.wikipedia.org/wiki/Ethnocentrisme

Yaşar, Hüseyin. "Fransızca ve Türkçe Edebi Eserlerde İstanbullu Rumlar". *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2015), 133-150.

Yazıcı, Hüseyin. "Seyahatname". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 37/9-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yazıcı, Tahsin. "Derviş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 9/188-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yediyıldız, Bahaeddin. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 42/479-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yel, Ali Murat. "Hurafe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 18/381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yılmaz, Özgür. "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2 (2013), 587-614.

Yorulmaz, Şerife. “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Ermenilerin Durumu, Misyoner Faaliyetlerinin Etkileri ve Ruhsatsız Açılan Ermeni Okulları”. *XIV. Türk Tarih Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler)*. II/1441-1458. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Yurdakul, İlhami – Aydın, Bilgin. “Şeyhülislamlık Kurumunun Tarihçesi, Kaynaklar ve İlgili Literatür”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 379-417.

Yüzbaşı, Esin – Sarıkçıoğlu, Melike. “18. ve 20. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Yaşamları: (İstanbul, İzmir ve Selanik)”. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 4 (2021), 48-67.

Zaim, Sabahaddin. “Vakıflarımızın İktisadi ve Sosyal Açıdan Değerlendirilmesi”. *Journal of Social Policy Conferences* 0/37-38 (1992), 1-18.

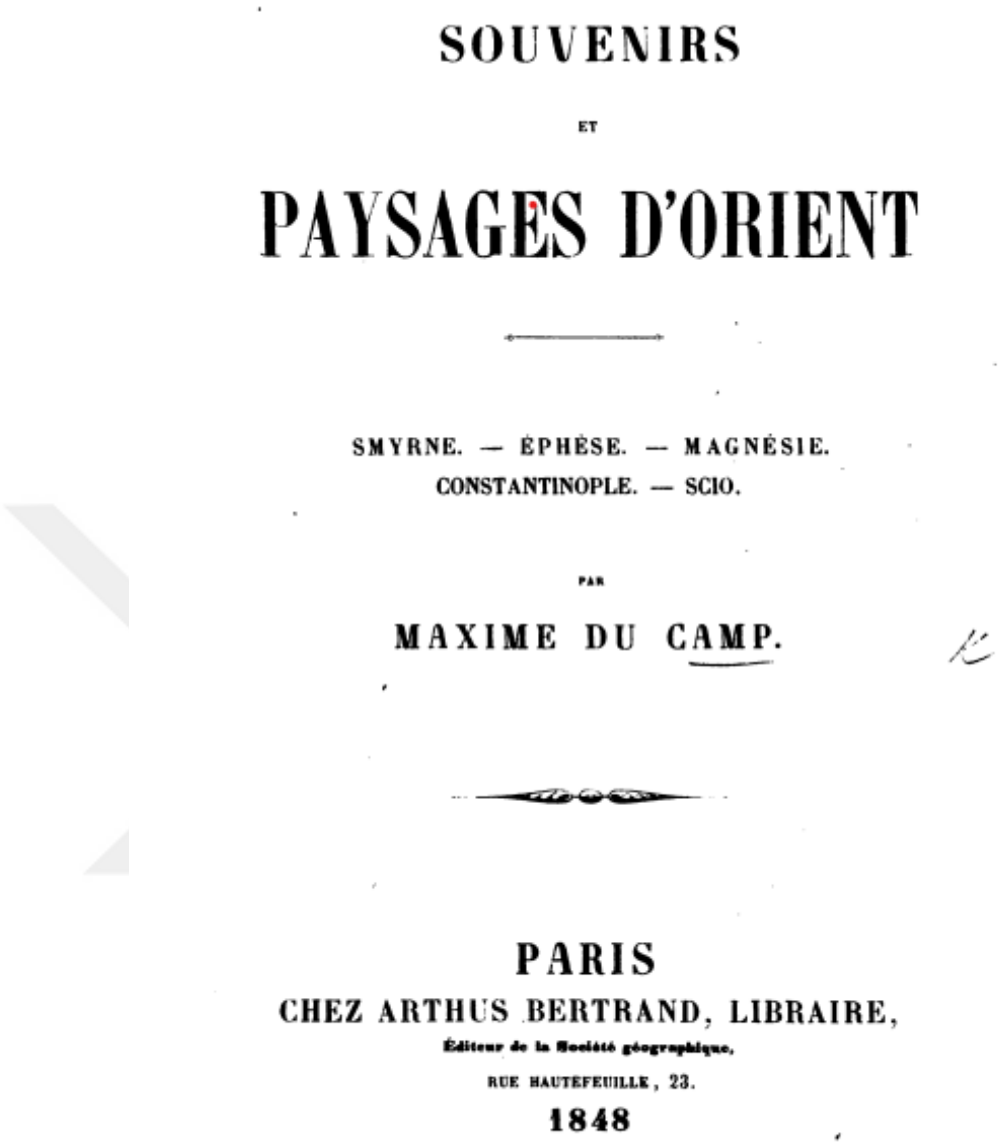
EKLER



EK 1: Maxime Du Camp, 1860'lı yıllarda "Nadar" tarafından çekilmiş bir fotoğraf.



EK 2: Théophile Gautier, 1864 yılında "Rajon" tarafından yapılmış bir gravür çalışması.


SOUVENIRS

ET

PAYSAGES D'ORIENT

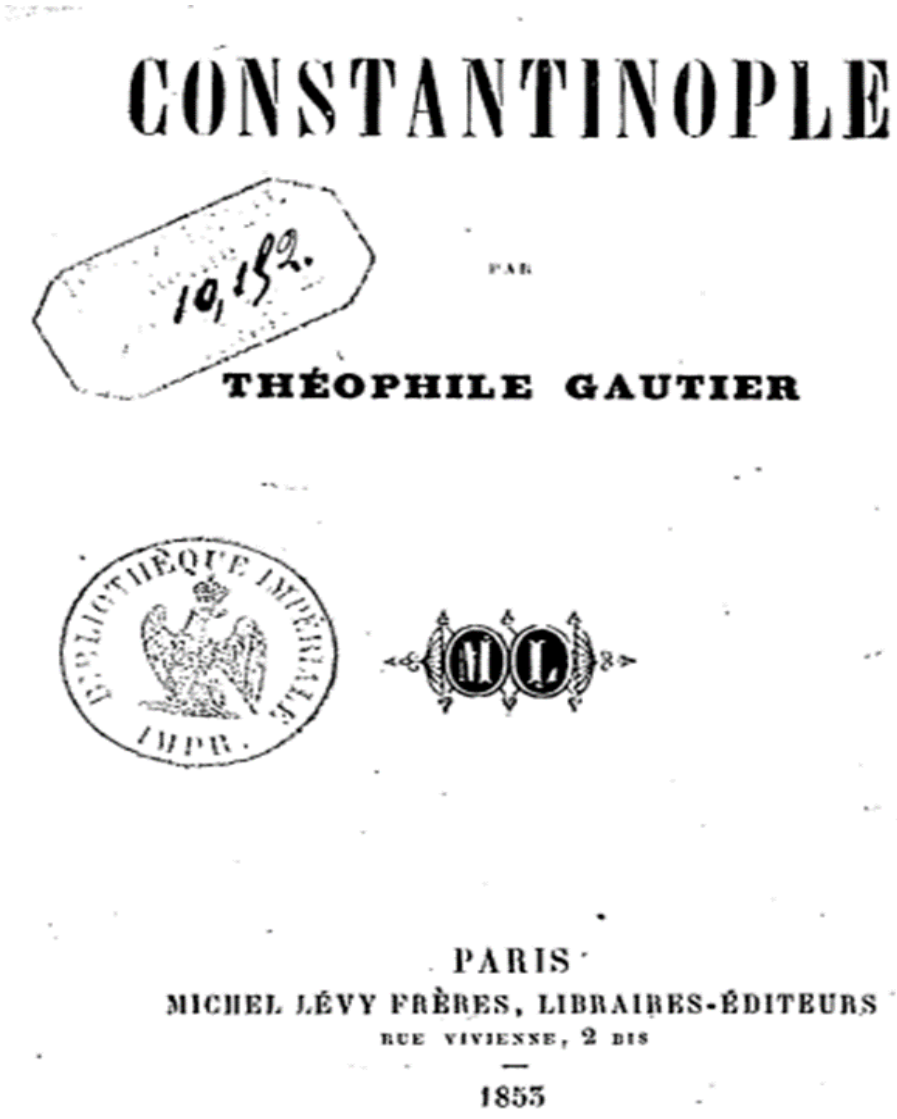
SMYRNE. — ÉPHÈSE. — MAGNÉSIE.
CONSTANTINOPLE. — SCIO.

PAR

MAXIME DU CAMP.

PARIS
CHEZ ARTHUS BERTRAND, LIBRAIRE,
Éditeur de la Société géographique,
RUE HAUTEFEUILLE, 23.
1848

EK 3: Maxime Du Camp'ın *"Souvenirs et Paysages D'Orient"* isimli eserinin kapak sayfası.



CONSTANTINOPLE

PAR

THÉOPHILE GAUTIER

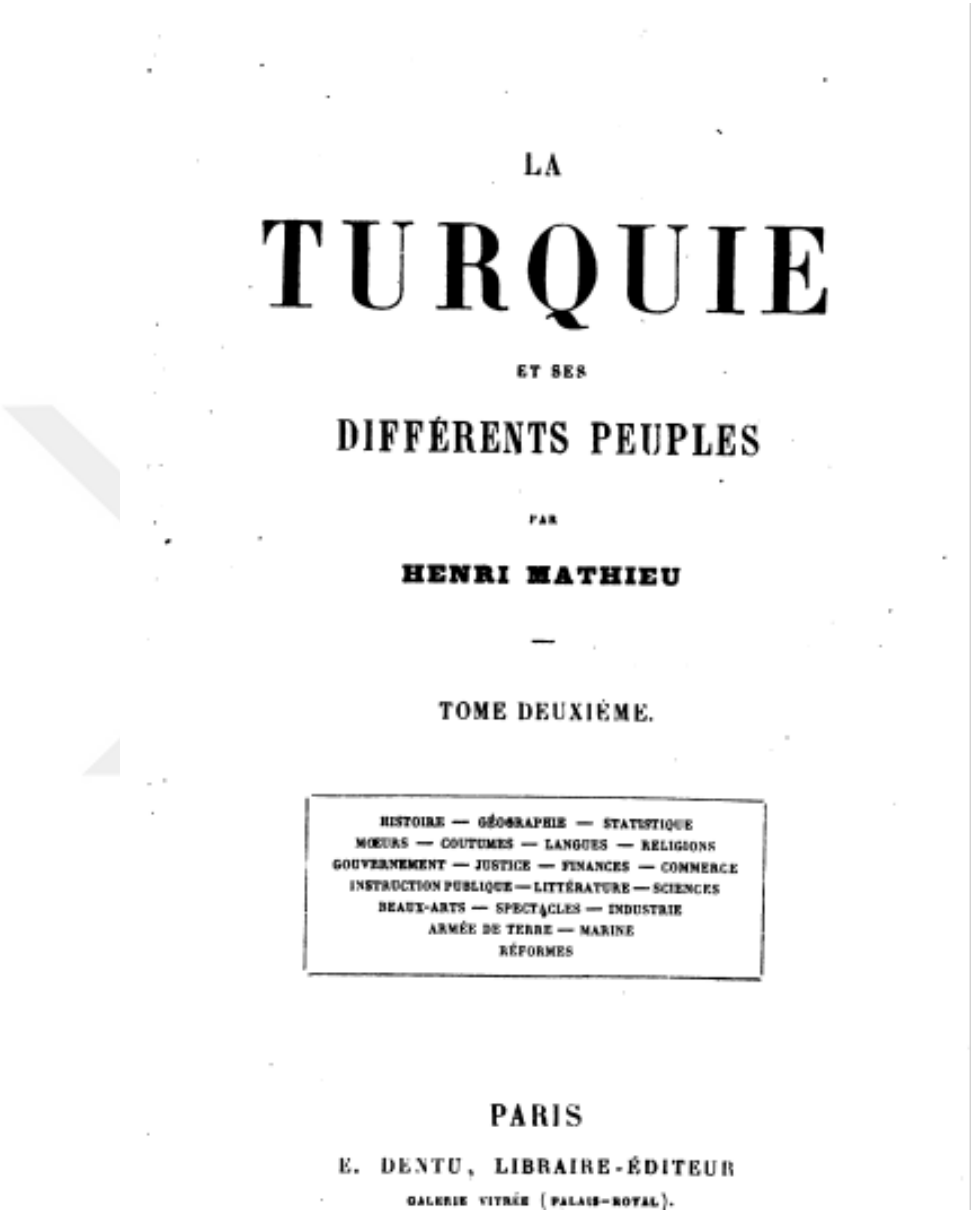
PARIS

MICHEL LÉVY FRÈRES, LIBRAIRES-ÉDITEURS

RUE VIVIENNE, 2 BIS

1853

EK 4: Théophile Gautier'in "*Constantinople*" isimli eserinin kapak sayfası.



LA

TURQUIE

ET SES

DIFFÉRENTS PEUPLES

PAR

HENRI MATHIEU

—

TOME DEUXIÈME.

HISTOIRE — GÉOGRAPHIE — STATISTIQUE
MŒURS — COUTUMES — LANGUES — RELIGIONS
GOUVERNEMENT — JUSTICE — FINANCES — COMMERCE
INSTRUCTION PUBLIQUE — LITTÉRATURE — SCIENCES
BEAUX-ARTS — SPECTACLES — INDUSTRIE
ARMÉE DE TERRE — MARINE
RÉFORMES

PARIS

E. DENTU, LIBRAIRE-ÉDITEUR

GALERIE VITRÉE (PALAIS-ROYAL).

EK 5: Henri Mathieu'ün *"La Turquie et Ses Différents Peuples"* isimli eserinin kapak sayfası.